

ANTON HRUBOŇ

ALEXANDER MACH

RADIKÁL Z POVOĽANIA

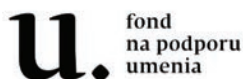
vydané

ANTON HRUBOŇ

ALEXANDER MACH

RADIKÁL Z POVOLANIA

Publikáciu z verejných zdrojov podporili Fond na podporu umenia a Literárny fond. Publikácia je taktiež výstupom výskumu realizovaného v rámci projektu VEGA č. 1/0655/17 „Prienik ideí fašizmu do politickej kultúry Slovenska v 20. – 40. rokoch 20. storočia, ich etablovanie a variácie v kontexte európskeho vývoja“.

Recenzenti:

doc. PhDr. Marek Syrný, PhD.

PhDr. Michal Schvarc, PhD.

Anton Hruboň: Alexander Mach – Radikál z povolania

Prvé vydanie

Copyright © Anton Hruboň, 2018

Slovak edition © Vydavateľstvo Premedia, 2018

ISBN 978-80-8159-667-4

POĎAKOVANIE

Práca na tejto historickej biografii, ktorá s väčšími tvorivými prestávkami zahŕňa približne desať rokov výskumu a ďalší rok intenzívneho písania, má tiež svoju históriu. Do témy som sa nesmelo pustil ešte v roku 2008 ako poslucháč histórie plný bádateľského nadšenia, ale i naivných či nerozvinutých predstáv o zložitosti histórie a politiky. Ako som sa v toku uplynulej dekády intelektuálne vyvíjal a ako sa rozširovali moje odborné horizonty, tak sa formoval môj terajší pohľad na hlavného protagonistu tejto knihy a vôbec na celé obdobie, ktoré spadá do jej časového záberu. Dlhodobý proces tvorby knihy, spojený so štúdiom archívnych prameňov, odbornej literatúry, premýšľaním, utriasaním si myšlienok, vytváraním prvotných náčrtov a napokon „čistopisnej“ verzie textu, by bol len veľmi ťažko možný bez pomoci viacerých inštitúcií a osôb, ktorým chcem na tomto mieste poďakovať.

Z inštitúcií patrí vďaka predovšetkým mojej *alma mater* a zároveň i zamestnávateľovi v jednom, Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Na svojom domovskom pracovisku som vždy našiel zodpovedajúce zázemie, pochopenie a podporu pre moje početné výskumné cesty a štipendijné pobyty v zahraničí, bez ktorých by sa publikácia v predloženej podobe nezrodila.

Výskumné pobyty som okrem finančnej podpory domácich a zahraničných projektov (VEGA, Visegrad University Studies Grant) mohol zrealizovať len zásluhou podporných schém Národného štipendijného programu Slovenskej republiky, Medzinárodného vyšehradského fondu, Vzdělávací Nadace Jana Husa, Slovenského historického ústavu v Ríme, Literárneho fondu, European Holocaust Research Infrastructure a Collegia Carolina – Výskumného ústavu pre dejiny Česka a Slovenska. Vďaka vyššie spomenutým inštitúciám som mal možnosť bádať v archívoch a knižniciach na území Slovenska, Českej republiky, Nemecka, Maďarska, Rakúska a Talianska, v ktorých sa nachádza kľúčový pramenný materiál pre spracovanie životopisu Alexandra Macha. Bez ochotnej, často nadštandardnej pomoci desiatok zamestnankýň a zamestnancov týchto archívov a knižníc (kompletný zoznam inštitúcií uvádzam v záverečnej bibliografii) by bol môj výskum nepomerne komplikovanejší a na niektoré použité pramene a literatúru, na ktoré ma upozornili, by som zrejme nikdy nenarazil. Touto cestou im ďakujem za uľahčenie práce na téme a za spoluvytvorenie výborných podmienok pre výskum.

Spomedzi kolegov z akademickej obce patrí najväčšie poďakovanie recenzentom doc. Markovi Syrnému a dr. Michalovi Schvarcovi, ako aj Martinovi Mockovi za cenné pripomienky, doplnenia a upozornenia na nepresnosti, ktoré môjmu oku ušli. Čiastkové odborné problémy, ktoré sa predtým objavili od roku 2008 v priebehu výskumu a prípravy textu, som okrem recenzentov konzultoval s kolegami dr. Igorom Bakom, dr. Jakubom Drábikom, prof. Karolom Fremalom, dr. Michalom Macháčkom, dr. Matejom Medveckým, doc. Petrom Mičkom, dr. Miroslavom Michelom, prof. Janom Rychlíkom, dr. Petrom Sokolovičom a prof. Vladimírom Varinským. Podnetné, nezriedka i konštruktívne polemické rozhovory či korešpondencia s nimi ma usmernili nielen faktograficky, ale niekedy mi pomohli otvoriť aj nové metodologické perspektívy.

Obísť nemôžem ani osoby mimo akademického prostredia, ktoré mi pomohli pri získavaní informácií, cenných kontaktov či materiálov zo súkromných zbierok. Moja vďaka patrí Mgr. Antonovi Balážovi za konzultácie vybraných problémov spätých s novinárskou tvorbou A. Macha, o ktorej ešte v roku 1969 napísal ako vôbec prvý odborné dielo v podobe diplomovej práce na Univerzite Komenského. Ing. Karolovi Kubíkovi vďačím za udelenie povolenia na štúdium osobného fondu A. Macha v Slovenskom národnom archíve v Bratislave v čase, keď bol ešte nespracovaný a bez povolenia rodiny bádateľom neprístupný; ďalej za poskytnutie fotografií a dokumentov z rodinného archívu A. Macha, ako aj za osobné či emailové konzultácie, ktoré boli pre mňa hodnotné, hoci sme sa často názorovo nezhodli.

Vydavateľstvu Premedia vďačím za dôveru a možnosť vydať túto publikáciu v prevedení podľa mojich predstáv, za profesionalitu, korektnosť a trpezlivosť pri vzájomnej komunikácii, ako aj pri finalizácii knihy. Takisto vďačím všetkým ľuďom, ktorí sa podieľali na jej technických úpravách a tvorbe grafickej podoby (ich mená sú uvedené v tiráži).

Pri tvorbe rozsiahlejšieho diela je popri odbornej a technickej podpore najdôležitejšou morálna podpora najbližších. Bez tolerantnosti a všestrannej podpory, ktorými ma po celý čas zahŕňali, to jednoducho nejde.

A keďže dejiny sa majú podľa môjho presvedčenia písať pre čo najširší okruh čitateľov, rovnaká úprimná vďaka patrí každému, kto po tejto publikácii siahne. Váš záujem a spätná väzba sú pre mňa (aj pre ďalších kolegov) vždy impulzom do ďalšej práce a zároveň presvedčivým argumentom, že remeslo historika nie je samoučelné, ale má hlbší spoločenský zmysel.

V Lubietovej, 7. októbra 2018

Anton Hruboš

OBSAH

Úvod	9
OD MEDERA PO ZÁMKY	13
Kolíska identity	13
Multikulturalizmus hornouhorského juhu a zrod Machovho antisemitizmu	20
PRED BRÁNAMI VEĽKEJ POLITIKY	28
Nacionalista hľadajúci životnú cestu	28
Srdcom fašista	32
Radikál v defenzíve	77
Kazateľ autonomizmu	96
Pionier samostatnosti na šikmých plochách	121
ZA BOHA A NÁROD?	195
Nedocenený karierista, národnosocialistický revolucionár	195
Spolupáchateľ zločinu	256
Tvorca nového poriadku	297
Politická troska	322
DVADSAŤTRI ROKOV	360
Utečenec pred vlastnou zodpovednosťou	360
Obžalovaný pred Národným súdom	368
Väzeň prominentný, väzeň obyčajný	378
BILANCOVANIA V JESENI ŽIVOTA	396
Navrátiliec	396
Posledné roky znovunarodeného	402
ZÁVER	405
ZOZNAM POUŽITÝCH PRAMEŇOV A LITERATÚRY	408
RESUMÉ	430
MENNÝ REGISTER	432

ÚVOD

„Mach byl mužem, jenž dokázal využít novinářských znalostí a který ovládal praktickou psychologii jedince i mas, člověk citově založený, jenž se dokázal hájit a který se samozřejmě vidí nikoli jako viník, ale jako oběť dějin. Jako by dokládal známý aforismus, že cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly...“ (prof. Ivo Pospíšil)¹

„Šaňo Mach, v podstate človek nie zlý, ale náramne nestály, ktorý sa dal ľahko získať pre dobrú, ale i zlú vec...“ (Ján Ursíny)²

„Na dnešnom Slovensku tak omáľaný salzburský biskup Adalram bol pred 1 000 rokmi ešte taký zdvorilý, že sám prišiel do Nitry za Pribinom. Tiso, Tuka a Mach už dostali citáciu k Führerovi do Salzburgu. Hja – tak sa časy menia! Zo Salzburgu sa Tiso, Tuka a Mach vrátili už sťa národnosocialistickí vierzestci“. (Vladimír Clementis)³

Každý národ má svoje zlé deti. Povestné *enfants terribles*, to nie sú osobnosti hodné uloženia ich pozostatkov do národných svätýň, ani osobnosti hodné mohýl, sôch, búst či obyčajných malých pamätných tabúľ. Sú to tí najväčší politickí fantomasovia, ktorí zostali v kolektívnej pamäti zapísaní ako synonymum zločincov, zradcov, zloduchov, alebo v lepšom prípade vypočítavých ziskuchtivcov, ochotných urobiť pre vlastný prospech čokoľvek. Tieto historické postavy nerozdeľujú spoločnosť ako Philippe Pétain, Miklós Horthy či Jozef Tiso. S výnimkou tvrdého neofašistického jadra sa k nim neopovažuje prihlásiť nik. Nezanechali po sebe žiaden politický odkaz, iba varovné memento. Ich podpora sa v percentách dlhodobo pohybovala zvyčajne na jednociferných číslach, čo im však nebránilo, aby si nárokovali prehovárať v mene národa a aby sa stavali do pozície jasnozrivých politických mesiášov, ktorí dokážu zabezpečiť jeho šťastnú budúcnosť.

.....
¹ POSPÍŠIL, Ivo: Paměti jako pramen autenticity: Z dalekých cest Alexandra Macha. In: POSPÍŠIL, Ivo, ZELENKOVÁ, Anna (eds.): *Literární historiografie a česko-slovenské vztahy*. Brno : Tribun EU, 2011, s. 230.

² URSÍNY, Ján: *Z môjho života*. Martin : Matica slovenská – Ústav T. G. Masaryka, 2000, s. 128.

³ CLEMENTIS, Vladimír: *Usmerňované Slovensko*. London : Williams, 1942, s. 17.

Historik musí byť z princípu svojho povolania zádrapčivým moderátorom dialógu medzi minulosťou a súčasnosťou, počas výskumu a písania klásť nepríjemné otázky najskôr sebe samému, spochybňovať bez rozmýšľania prijímané dogmy; kriticky, vychádzajúc z prameňov a mimopramenného poznania ich konfrontovať, následne vyskladať zmysluplný príbeh, ktorým roztočí mozgové závitky svojho čitateľa a prinúti ho uvažovať o svete minulom a vari i prítomnom. Dejiny sú totiž v prvom rade o ľuďoch a pre ľudí a aj keď história nie je učiteľkou života, občas nezaškodí pripomenúť si príbehy jej aktérov, ktoré varujú. Príbeh Alexandra Macha je určite jedným z nich.

Ambícia napísať biografiu A. Macha vo mne driemala dlhšiu dobu. O osobnosť jej hlavného aktéra som sa zaujímal už od samých začiatkov svojich univerzitných štúdií. Keď som ešte ako študent histórie napísal svoju vôbec prvú štúdiu (moju vedeckú prvotinu), analyzujúcu krátky úsek Machovej politickej kariéry,⁴ nepredpokladal som, že môj záujem niekedy prerastie do podoby životopisu. Pri výskume slovenských dejín 20. – 40. rokov 20. storočia, ktorým som sa venoval, však A. Mach vždy nejakým spôsobom figuroval ako ich spolutvorca, niekedy viac v popredí, inokedy skôr v úzadí. Materiál k tejto osobnosti sa mi za roky hromadil, až som uvážil, že by bolo prínosné zosumarizovať ho a pokúsiť sa z neho pripraviť historickú biografiu.

Machovu biografiu som nepoňal ako kalendárium podobajúce sa obecnej kronike, ale ako príbeh človeka, ktorý dejiny tvoril a zároveň bol do ich prúdu vrhnutý, pričom na mnohé okolnosti spoločenského vývoja nemal žiaden vplyv a musel sa s nimi len vyrovnáť, prispôbiť sa im alebo na ne pružne reagovať. A. Macha som sa usiloval pochopiť. Nie však zmysle, že by som „prižmuroval oči“ nad jeho politickými chybami alebo zlyhaniami ľudskosti. V čo najväčšej možnej miere som sa však snažil preniknúť do Machovho vnútra a zamyslieť sa, prečo v danej chvíli konal tak a nie inak. Takéto zamyslenie sa by nebolo možné bez poznania širších spoločensko-historických podmienok, v akých A. Mach žil.

A. Mach pre mňa pri písaní nepredstavoval len obyčajné individuum, ale aj určitý model, stelesňujúci správanie, nálady a protirečenia jednej časti slovenskej spoločnosti prvej polovice 20. storočia, a vlastne nielen jej. Príbeh A. Macha je doslova zásobárňou malých i veľkých príbehov celého slovenského storočia. Zhmotňuje úsilie o vlastnú spoločenskú a národnú emancipáciu, pozitívny aj šovinistický nacionalizmus, zapálený entuziazmus za vec i pokoru za hrubé previnenie sa voči základným princípom kresťanskej a ľudskej morálky. Príbehy, odohrávajúce sa v kapitolách biografie, súčasne vedú k otázkam, na ktoré zámerne nedávam odpoveď: Koľko podobných

⁴ HRUBOŇ, Anton: Náčrt politickej činnosti Alexandra Macha od októbra 1938 do júla 1940. In: *Moderné dejiny Slovenska I*. Ružomberok : Historia nostra, 2008, s. 14 – 37.

„Machov“ sa v dobovej slovenskej spoločnosti nachádzalo? Bol A. Mach unikátnym zjavom alebo len výrobkom „ducha doby“, Nemcami povestne nazývaného *Zeitgeist*?

V slovenskej historiografii a vôbec v spoločnosti dominuje veľmi povrchné vnímanie politiky. Pri analýze politického diania sa nezriedka berie do úvahy len viditeľná špička ľadovca v podobe prejavov či programových prehlásení a zabúda sa, že to nie je politikotvorný akt, ale len prezentácia už politicky vykomunikovaných dohôd pred verejnosťou. Do značnej miery alebo úplne sa pritom prehliada rola zákulisia, ktoré je skutočným dejiskom politiky. Predovšetkým v tých častiach biografie, kde analyzujem Machovo pôsobenie v pozícii tvorcu „veľkých dejín“, temer úplne zanevieram na vyvodzovanie analytických záverov z prejavov alebo článkov. Tie sú predovšetkým o emócii, ktorú publikum vyžaduje, pretože chce mať pocit spolupodieľania sa na politike. Pre reálnu politickú prax sú však kľúčové výsledky vnútorných bojov mocenských záujmových klanov v rámci jednotlivých strán (inými slovami, „strán v strane“) a v neposlednom rade aktivity spravodajských služieb, ktoré ovplyvňujú (niekedy dokonca až usmerňujú) mienku najvyšších miest rozhodujúcich geopolitických činiteľov, v tomto prípade Nemeckej ríše. Pri analýze politickej činnosti A. Macha v rokoch 1938 – 1945 tak kladiem dôraz na výpovednú hodnotu hlásení nemeckej spravodajskej služby (*Sicherheitsdienst* – SD) a nemeckých diplomatických dokumentov, ktoré poodhaľujú detaily o skutočnom fungovaní slovenskej politiky, rozporoch v nej a nakoniec aj o postavení Slovenska voči Nemeckej ríši oveľa viac, než sa to javí pri štúdiu slovenských dokumentov, dennej tlače či spomienok predstaviteľov ľudáckeho režimu. S hláseniami nemeckých spravodajcov a diplomatov treba samozrejme taktiež pracovať mimoriadne obozretne a kriticky (o slovenských reáliách mali často skreslené predstavy, špecifické slovenské pomery hodnotili z národnosocialistickej perspektívy a z pohľadu nemeckých zámerov so Slovenskom).⁵ Odhliadnuc od tohto prirodzeného hendikepu každého prameňa však poskytujú hĺbkovú sondu do samotného jadra slovenskej politiky a do metód národnosocialistického ovládania Slovenska. Práve dokumenty, ktoré sa z viedenskej úradovne SD, nemeckého vyslanectva v Bratislave a od predstaviteľov nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku dostávali k Zahraničnému úradu (*Auswärtiges Amt*) v Berlí-

⁵ O ideologickom indoktrinovaní aparátu SD pozri BANACH, Jens: *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936 – 1945*. Paderborn : Schöningh, 1998, s. 87 – 94, 94 – 97; tiež vybrané časti monografie GAFKE, Matthias: *Heydrichs Ostmärker. Das österreichische Führungspersonal der Sicherheitspolizei und des SD 1939 – 1945*. Darmstadt : WBG, 2015, 329 s. a predovšetkým monografiu WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg : Hamburger Edition, 2002, 964 s.

ne a k Hlavnému úradu pre ríšsku bezpečnosť (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), prakticky rozhodovali o kontúrach vývoja slovensko-nemeckého „ochranného“ vzťahu, o vynútených zmenách v slovenskej politike, a teda aj o osude jednotlivých slovenských politických činiteľov, vrátane A. Macha, ktorý bol v týchto materiáloch veľmi často tematizovaný.

Mojou druhou nosnou ambíciou je na pozadí Machovho príbehu otvoriť otázku zodpovednosti za politické rozhodnutia v najširšom zmysle slova. V časti slovenskej historiografie i v povedomí nemalej časti slovenskej verejnosti stále tlie predstava, akoby sme mali ľudácky režim z nejakých dôvodov hodnotiť miernejšie než druhú totalitu po roku 1948, pretože na rozdiel od diktatúry Komunistickej strany Československa to bol „náš režim“, „náš štát“. Tento národno-katolícky mýtus má v slovenskom prostredí stále vplyv⁶ a po roku 1989 vtiahol do určitých podvedomých kompromisov s exilovou proľudáckou historiografiou i kriticky mysliacich historikov. Tá sa vo svojich úmyselných dezinterpretáciách pritom uchyľovala priamo k významovému falšovaniu nemeckých dokumentov, antisemitizmus Slovákov pripisovala na vrub Židom, ktorí si zaň podľa nej mohli sami, slovenských politikov a slovenskú spoločnosť označovala za obeť a nie za spolupáchateľov holokaustu a celý genocídny priemysel, ktorý odštartoval v slovenských obciach a mestách a vyvrcholil v plynových komorách na území okupovaného Poľska, považovala za „cudzí holokaust“, spáchaný anonymnými „Nemcami“, s ktorým Slováci nemajú nič spoločné.⁷

Príbeh A. Macha samozrejme nie je len o holokauste, i keď tvorí jeho neoddeliteľnú súčasť, s ktorou sa hlavná postava tejto knihy nedokázala do konca života zmieriť a nájsť v nej vnútorný pokoj. Heslo „Šaňo Mach – Židov strach“ malo svoje opodstatnenie už v dobe vzniku a aj po desaťročiach zostáva v kolektívnej pamäti chrbtovou kosťou imidžu A. Macha, ktorý ani pri najlepšej vóli nedokáže prebiť žiadna pozitívna historická zásluha.

A. Mach už nepotrebuje odsúdenie. Jednak ho už raz legitímne odsúdil Národný súd a jednak to ani nie je úlohou historika. Preto je aj táto biografia v prvom rade o pátraní po odpovediach na otázky, čo Slovensku a Slovákom priniesol nacionalizmus jednej generácie, čo ľudí vedie k presvedčeniu, že národ je hodnotou nadovšetko, ako sa idealistický sen o „slovenskom Slovensku“ dokáže vymknúť z rúk, čo je to politická zodpovednosť a či mať vlastný štát skutočne znamená život, alebo či je to len klamlivý žalm nacionalistickej liturgie, ktorá sa ani v 21. storočí nedokáže vyšmyknúť z myšlienkového zovretia romantizmu prvej polovice 19. storočia.

⁶ SNIEGOŇ, Tomáš: *Zmizelá historie. Holokaust v české a slovenské historické kultuře*. Praha : Argo, 2017, s. 63.

⁷ SNIEGOŇ, *Zmizelá historie...*, s. 90, 110.

OD MEDERA PO ZÁMKY

Kolíška identity

Železničné stanice v Slovenskom Mederi (dnešnom Palárikove) a Nových Zámkoch, ležiace na jednej z najstarších tratí v bývalej habsburskej monarchii, delí necelých desať kilometrov. Táto rovinatá pláň posadená do úrodných černoziem súčasného juhozápadného Slovenska bola až do krušných rokov prvej svetovej vojny horizontom známeho sveta pre syna obyčajného, no medzi Mederčanmi obľúbeného roľníka Jozefa Macha a jeho manželky Barbory. Obaja manželia pochádzali zo Slovenského Medera z roľníckych rodín. Jozef Mach (nar. 27. februára 1878) a Barbora Machová, rod. Stachová (nar. 30. októbra 1881) splodili počas svojho manželstva, ukončeného Jozefovou tragickou smrťou na talianskom fronte, celkovo štyri deti – okrem najstaršieho Alexandra aj mladšieho syna Jozefa (nar. 26. septembra 1904) a dve dcéry Rozáliu (nar. 4. septembra 1907) a Helenu (nar. 17. mája 1914).¹

O detstve a mladosti Alexandra Macha, narodeného 11. októbra 1902, ktorého doma oslovovali familiárne Šaňo, toho z prameňov nevieme veľa. Niet pre to ani dôvod – až po svoj vstup do verejného diania začiatkom 20. rokov bol vcelku tuctovým chlapcom z pomerne ľudnatej, etnicky slovenskej dediny v obkolesení národnostne zmiešaných alebo prevažne maďarských obcí.² Vidiecke prostredie rodného Medera bolo pre A. Macha základnou školou života. Osvojil si v nej všetky pravdy, ktoré ho sprevádzali až do smrti,

.....
¹ Národný biografický ústav – Slovenská národná knižnica (NBÚ – SNK) Martin, spis Alexander Mach. Dotazník Biografického oddelenia Matice slovenskej pre potreby biografickej dokumentácie, výskumu a pre chystaný *Veľký slovenský biografický slovník* – vypracovala Marta Bišťanová, rod. Machová dňa 27. 11. 1988.

² Podľa sčítania z roku 1900 si slovenský materinský jazyk uviedlo 75,9% obyvateľov Slovenského Medera (maďarčinu 16%, nemčinu 3,9% a iný jazyk 4,2%). Sčítanie z roku 1910 dokazuje, že maďarizácia, vrcholiaca práve v tomto období, národné vedomie mederských Slovákov ovplyvnila len v minimálnej miere. Slovenčinu si ako materský jazyk vykázalo 72,2% Mederčanov, maďarčinu 26,5%, nemčinu 0,5% a iný jazyk 0,7%. *A felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880 – 1941)*. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1996, s. 147.

i keď sa prirodzene s pribúdajúcimi životnými skúsenosťami intelektuálne a osobnostne vyvíjal.

Slovenský Meder bol začiatkom 20. storočia vcelku veľkou, dnešnými slovami strediskovou obcou, nachádzajúcou sa mimo politického a kultúrneho diania dynamicky sa rozvíjajúcej monarchie. Modernizačné procesy tzv. druhej priemyselnej revolúcie na prelome storočí, podporované uhorskou vládou,³ ho obišli, a tak si naďalej zachovával ráz agrárnej periférie. Tradičným rámcom života v regióne, kde prevažujúci spôsob obživy tvorila poľnohospodárska výroba, zostávala rodina a pôda. K týmto dvom hodnotám si Mederčania udržiavali osobný, emočný, až intímny vzťah.

Starí Mederčania boli pomerne konzervatívnou roľníckou pospolitosťou. Polia obrábali zastaraným spôsobom, teda rozširovaním plochy poľnohospodárskej pôdy a nie výnosnosťou plodín,⁴ čo charakterizuje skôr hospodárenie v menej úrodných, chladnejších pásmach. Tradicionalizmus panoval i v mederských domácnostiach. V rodinách mal rozhodujúce slovo otec gazda. Na starosti mal všetky vonkajšie práce spojené s vedením hospodárstva. Menší roľníci si hospodárstva viedli sami alebo s pomocou odrastených detí. Žena gazdiná zabezpečovala chod domácnosti: varila, prala, starala sa o deti a o hospodárske zvieratá v gazdovstve. Len majetnejší si mohli dovoliť vydržiavať služobníctvo,⁵ čo nebol prípad rodiny roľníka J. Macha. Mladý Šaňo napriek tomu nevyrastal v tiesnivých sociálnych pomeroch.

Otec Jozef požíval medzi Mederčanmi všeobecnú úctu.⁶ Aktivizoval sa v kultúrnom a duchovnom živote a udržiaval dobré vzťahy s cirkevnými kruhmi v obci, čo neskôr jeho synovi azda aspoň trochu dopomohlo pri zápise na gymnaziálne štúdium. J. Mach sa osobne priatelil s Ferdinandom Jurigom, známym kňazom a politikom, ktorý v Slovenskom Mederi pôsobil ako mladý kaplán v rokoch 1901 – 1902. F. Juriga sa nevenoval len duchovným záležitostiam, ale popri nich organizoval aj osvetový a kultúrny život Mederčanov.⁷ Založil spolok miernosti, mládenecký spolok a úverové družstvo,

³ HALLON, Ľudovít: Význam industrializačnej politiky Uhorska pre technický vývoj na Slovensku v období druhej priemyselnej revolúcie 1867 – 1918. In: *Historické štúdie* 47. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 121.

⁴ SZABÓ, Imrich: *Roľnícka kultúra a folklór obce Palárikovo*. Palárikovo : Miestne kultúrne stredisko, 1991, s. 13 – 17. K spoločenskému postaveniu žien v slovenskej, resp. uhorskej spoločnosti na prelome 19. a 20. storočia pozri prácu HOLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Prodama – Historický ústav SAV, 2011, 178 s.

⁵ SZABÓ, *Roľnícka kultúra...*, s. 25.

⁶ VNUK, František: *Mať svoj štát znamená život. Politická biografia Alexandra Macha*. Bratislava : Odkaz, 1991, s. 8.

⁷ K Jurigovmu chápaniu poslania kňaza a prepojenia kňazského poslania s národným

propagoval slovenský národný život.⁸ F. Juriga sa s miestnym obyvateľstvom zžil, dedine „*páleným zamorenej*“⁹ ukázal, že voľný čas sa dá tráviť aj inak, než len posedávaním v krčme. Preslávil sa však i hýrivým životom búrliváka, ktorý nebol pre kňazský stav úplne štandardom. „*Mládenci už po litániách ožraní zastavovali mu cestu a on pästou ich učil k slušnosti. Keď odchádzal, opilcov už nebolo. Oplzlé maďarské vojenské piesne sa ozývaly ulicou, on sa chytil tej jeho prapedagogii a ,dzedko‘ s babkou naučiac mladých na staré zpevy, vše sa potešili pakličke tabáku, ktorú im priniesli mladí od pána kaplána,*“¹⁰ rekapituloval nezabudnuteľné, dialektom prerozprávane historky z Jurigovho pôsobenia v rodnej obci A. Mach ako začínajúci novinár.

Mladý kaplán si neváhal po nedeľných bohoslužbách sňať reverendu, hrávať s Mederčanmi vybíjanú a večer v spolkovvej miestnosti pri čaji s rumom učiť domácich slovenské národné piesne.¹¹ Mederčan Karol Šrámek si F. Jurigu uchoval v pamäti ako statného a rázneho chlapa, ktorý v Slovenskom Mederi vykonal kus dobrej práce: „*Byl to mocný chlap a keď vyprávával a rozčúľil sa, pastama bil do stola. Nikdo sa neopovážil profírečit, keď videl takého obra pred sebu. Mel na hlave velikánský širák a každé ráno pred sv. omšou jezdil na koňi, to byl jeho ranný telocvik. Len mléko píjával, až ve Vajnoroach sa naučil pit víno*“.¹²

.....
hnutím pozri BAKOŠ, Vladimír: Ľud a národ očami hlasistov a Ferdiša Jurigu. In: PEKNÍK, Miroslav (ed.): *Ferdinand Juriga: ľudový smer slovenskej politiky*. Bratislava : Ústav politických vied SAV – VEDA, 2009, s. 64 – 65.

⁸ Jurigov aktivizmus možno viac, možno menej vedome vyplýval z celkového prebudenia driemajúceho slovenského národného hnutia, ktoré sa aktivizáciou politických síl od počiatku 20. storočia napriek maďarizujúcim snahám usilovalo účinne prezentovať a obhajovať národnoemancipačné požiadavky kladúce dôraz na riešenie postavenia Slovákov v uhorskom štáte. Patril k nim najmä opätovný vstup Slovenskej národnej strany do aktívnej politiky (jej účasť na voľbách do uhorského snemu v rokoch 1901, 1905, 1906 a 1910), zdôrazňovanie práv Slovákov v jazykovej, školskej a kultúrnej oblasti v programových dokumentoch, úsilie o všeobecnú demokratizáciu života v Uhorsku (občianske práva a slobody, všeobecné volebné právo, právo spolčovania sa a zhromažďovania, demokratizácia verejnej správy a súdnictva, atď.) pri zachovaní lojality k Uhorsku ako vlasti Slovákov. PODRIMAVSKÝ, Milan: Slováci a uhorský štát na prelome 19. a 20. storočia. In: PODRIMAVSKÝ, Milan, KOVÁČ, Dušan (eds.): *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Bratislava : Polygrafia vedeckej literatúry a časopisov SAV, 1999, s. 27 – 28.

⁹ JURIGA, Ferdiš: *Blahozvešť kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny. Kniha prvá*. Trnava : Nakladateľstvo Urbánek a spol., 1938, s. 39.

¹⁰ MACH, Alexander: Dr. Ferdiš Juriga v Slov. Mederi. In: *Slovák*, roč. 6, 2. 4. 1924, č. 77, s. 2.

¹¹ SZABÓ, Imrich: *Farnosť Palárikovo. História sakrálnych stavieb a cirkevnej správy*. Nové Zámky : Crocus, 1997, s. 73 – 74.

¹² SZABÓ, *Farnosť Palárikovo...*, s. 74.

Barbra Machová, matka Alexandra Macha. Po smrti manžela Jozefa na talianskom fronte zostala na výchovu detí sama.

Príbehy spojené s F. Jurigom si A. Mach nemohol pamätať. V čase, keď F. Jurigu preložili do Blumentálskeho kostola v Prešporku, bola Barbora Machová ešte len v čakávaní potomka. Jurigova osobná charizma však na Machovcov silne zapôsobila. A. Mach si spomínal, ako obraz tohto rodinného priateľa visel v prednej izbe rodného gazdovského domu na čelnej stene, priamo pod pondusovými hodinami medzi obrazmi svätých.¹³ Aj keď naňho F. Juriga nemal priamy výchovný vplyv, vari i vďaka dávnyim väzbám s otcom zo začiatku storočia prevzal nad A. Machom

neskôr patronát a začiatkom 20. rokov ho prijal do redakcie *Ludových novín*. A. Mach sa na margo tohto vzťahu úprimne vyznal: „*Mal som rád Jurigu, pýšil som sa, že bol mojim pestúnom... Juriga ma vyhlásil za ,nespratné chlapčisko, ale inak mi nechal voľnú ruku v Ludových novinách a zastal sa ma v nejednom stretnutí pre moje ,radikálstva...‘.*“¹⁴ F. Juriga takto akoby držal otcovskú i ochrannú ruku nad synom svojho mederského priateľa, ktorý vo veku 40 rokov padol ako vojak rakúsko-uhorskej armády pri talianskom Asiagu 10. novembra 1918, deň pred rezignáciou uhorského kráľa Karola IV. a kolapsom habsburskej monarchie.¹⁵

Osobou, ktorá na formujúcu sa osobnosť A. Macha v detstve výrazne priamo vplývala, bol mederský farár Karol Šimko. K. Šimko nepatril k angažovaným predstaviteľom slovenského národného hnutia, no ako Slovák nerobil maďarizačným snahám budapeštianskej vlády v prvom desaťročí 20. storočia žiadnu nadprácu. Pred mederskou vrchnosťou, reprezentovanou predovšetkým civilnou správou obce a úradníkmi na Károlyiho panstve, vy-

¹³ MACH, Alexander: *Z ďalekých ciest*. Martin : Matica slovenská, 2008, s. 274.

¹⁴ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 56.

¹⁵ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 276.

stupoval lojálne alebo, lepšie povedané, nekonfrontačne. Vari aj vďaka tomu mohol presadiť, aby v obci v čase vrcholiacej maďarizácie mohli vykonávať misijnú činnosť slovenskí redemptoristi z Viedne.¹⁶

So životom farára sa na začiatku 20. storočia tradične nespájala len duchovná služba, ale aj ďalšie verejné funkcie vyplývajúce zo statusu kňaza, ktorý spoločne s učiteľom, starostom a notárom tvoril dedinskú spoločenskú elitu. K. Šimko sa 26. novembra 1908 stal cirkevným predsedom školskej stolice mederskej rímskokatolíckej ľudovej školy.¹⁷ V rovnakom roku zasadol do školských lavíc A. Mach. Mederská škola nebola žiadnou jednotriedkou, ako to bolo zvykom v menších obciach. V Mederi žilo 589 školopovinných detí vo veku od šesť do dvanásť rokov, z čoho až 532 žiakov navštevovalo miestnu školu. Vyučovací proces však riadilo len päť učiteľov a pedagogický zbor sa posilňoval iba veľmi pozvoľne. V apríli 1914, poslednom roku A. Macha na ľudovej škole, školská stolica žiadala uhorské ministerstvo o prideľenie ôsmeho učiteľského miesta na 550 žiakov.¹⁸ O individuálnom prístupe k žiakovi teda nemohlo byť ani reči.

V triedach s desiatkami žiakov mohol i samotný učiteľ iba ťažko rozpoznať niečí talent. Vzdelávanie bolo od prvého ročníka výlučne v maďarskom jazyku, ktorý neovládali všetci.¹⁹ Vyučovací proces tak často nebol o porozumení učiva predpísaného osnovami ako skôr o porozumení jazyku. Absolventi mederskej ľudovej školy si s odstupom času s úsmevom spomínali na hodiny plné doslovného memorovania malej násobilky po kantorovi, na mechanické memorovanie učiva, ktorého obsah vôbec nepochopili, či na formalizmus kontroly domácich úloh.²⁰ Bola to nutná daň za „továrenský“

¹⁶ JURIGA, *Blahozvešť kriesenia...*, s. 39.

¹⁷ SZABÓ, Imrich: *História škôl. Palárikovo*. Nové Zámky : Ycon Graphic Studio, 1994, s. 31.

¹⁸ SZABÓ, *História škôl...*, s. 31, 35.

¹⁹ Minister náboženstva a školstva Albert Berzeviczy predložil v roku 1904 návrh školského zákona, podľa ktorého mala byť maďarčina vyučovacím jazykom vo všetkých obecných školách, ktoré navštevuje aspoň pätina maďarských detí. Tento návrh priamo nadviazal na nariadenie jeho predchodcu Gyulu Wlassicsa, ktoré štátnym i cirkevným školám ukladalo učiť v maďarčine 17 – 24 vyučovacích hodín týždenne, teda takmer celý vyučovací čas. Jasný signál, v akých mantineloch sa vyučovanie v nemaďarskom jazyku môže pohybovať, vyslal minister školstva Albert Apponyi vo svojej reči v uhorskom sneme v januári 1907 po ponosách slovenského poslanca Mateja M. Bellu: „*Tým učiteľom, ktorí nechcú vychovávať z mládeže dobrých Maďarov, odnímam a znemožním vyučovanie. Voči každému štátnemu občanovi je v platnosti zásada, že v tejto ríši je Maďar pánom*“. KÁLAL, Karel: *Slovensko predválečné*. Praha : L. Mazáč, 1930, s. 197.

²⁰ SZABÓ, *História škôl...*, s. 36, 37. V prípade, že učiteľ na cirkevnej škole vedel po slovensky, tolerovalo sa vyučovanie náboženstva a doplnkové vysvetľovanie učebnej látky v slovenčine, ak žiaci neovládali maďarský jazyk. V roku 1910 bolo na Slovensku len 467

systém masového vyučovania, kde didaktický efekt pokrýval. Rozporuplný dojem zo školského prostredia prvých rokov 20. storočia dotváralo chátrajúce vybavenie tried s polorozpadnutým nábytkom a chýbajúce učebné pomôcky, na čo nadriadené miesta dôrazne upozorňovali samotní mederskí učitelia.²¹

V maďarčine sa vyučovali úplne všetky predmety vrátane náboženstva.²² Školský systém, reformovaný troma zákonmi z dielne ministra školstva Alberta Apponyiho z rokov 1907 – 1908, sa mal podľa predstáv uhorskej vlády stať nástrojom výchovy oduševnených uhorských vlastencov, pod čím si budapešťianske vládne kruhy predstavovali vzdelaných, po maďarsky hovoriacich občanov stotožnených so štátnou interpretáciou uhorského vlastenectva. Ani štátom moderovaný asimilačný program však nedokázal premeniť multietnické Uhorsko na *natio hungarica* v etnickom zmysle, ako to dokazujú štatistiky zo začiatku 20. storočia. Vláda sa vehementne usilovala posilniť znalosť úradného jazyka, ktorý neovládalo až 40% obyvateľstva a z tých, čo si maďarčinu neuvádzalo ako materinský jazyk, ňou hovorilo len 22,5%. Nádejala sa, že vďaka maďarizácii vzdelávania dosiahne pomocou reťazového efektu prenesenie používania jazyka zo škôl i do domácností. Tento predpoklad sa však ukázal byť nesprávny. Maďarizácia, interpretovaná vládnymi špičkami i A. Apponym ako „zápas o prežitie maďarstva“, v kotle nacionalizmov národov Uhorska nezaznamenala želaný úspech.²³

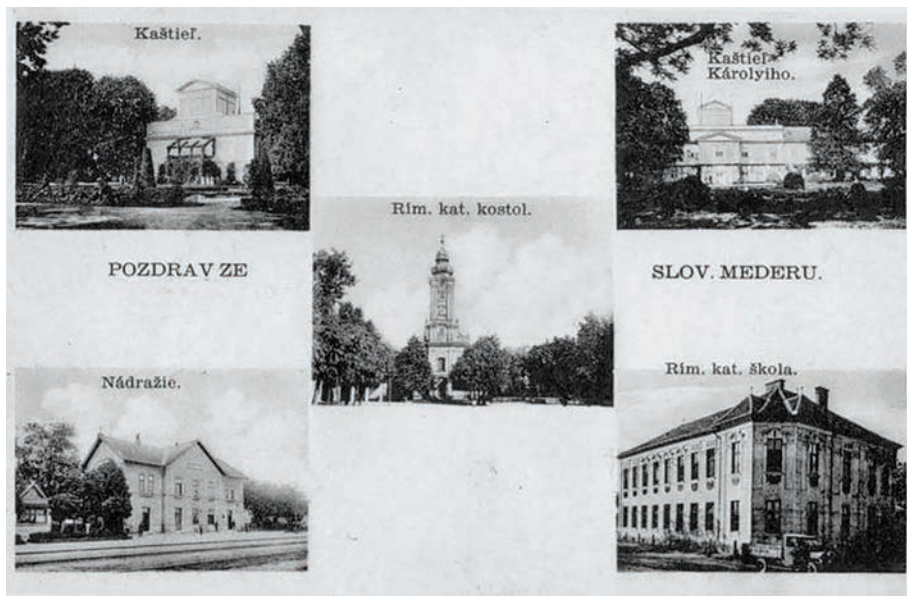
Gazdovské domácnosti prevažne roľníckeho obyvateľstva nemali dôvod vpúšťať za prah dverí maďarský jazyk, pretože ho nepotrebovali. J. Mach však chápal, že ak má jeho najstarší syn získať kňazské vzdelanie, na ktoré

.....
škôl, v ktorých sa vyučovalo po slovensky (zväčša išlo o cirkevné školy). KURUC, Štefan: Katolícka cirkev na slovenskom území Uhorska na začiatku 20. storočia. In: KUCÍK, Štefan (ed.): *Mýtus a realita*. Ružomberok : Historický ústav Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2008, s. 65. To však nebol prípad mederskej ľudovej školy, ktorá bola štátnou školou, a tak vyučovanie v nej prebiehalo v štátnom, t. j. maďarskom jazyku.

²¹ SZABÓ, *História škôl...*, s. 39 – 41.

²² K pomaďarčovaniu detí v mederskej škole pozri článok: J. M.: Slovenský Meder. In: *Slovenské ľudové noviny*, roč. 5, 1. 5. 1914, č. 18, s. 4. Autor článku (je možné, že práve Machov otec Jozef) sa na margo situácie v mederskej škole sťažuje: „... Ešte ani v domácnosti našej sa nedopraje pokoja a práva našej sladkej materčine. Diety nútia, aby sa doma s rodičmi maďarsky modlili, nútia ich, aby sa učili maďarsky spoved' a aby sa maďarsky spovedali...“.

²³ HOLEC, Roman: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: BYSTRICKÝ, Valerián, KOVÁČ, Dušan, PEŠEK, Jan a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848 – 1992*. Bratislava : VEDA, 2012, s. 81, 85 – 87. Pozri tiež MESÁROŠ, Július: Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 2, s. 296 – 297. Ako vo svojich výskumoch zistil maďarský sociológ Oszkár Jászi, za roky 1787 – 1918 síce populačný prírastok Maďarov dosiahol 317,6% (+7,376 mil.) oproti 50,8% (+2,886 mil.) nemaďarských národov Uhorska, avšak percentuálne tvorili Maďari aj podľa sčítania v čase najtvrdšej maďarizácie roku 1910 len 53,1% etnickej štruktúry celej krajiny.

Rodná obec A. Macha Slovenský Meder (dnes Palárikovo) na začiatku 20. storočia. Na fotopohľadnici sa nachádza aj ľudová škola, ktorú navštevoval a rímskokatolícky kostol, kde ako chlapec ministroval.

ho od malička pripravoval, výborná znalosť štátneho jazyka je nevyhnutnou podmienkou. Preto mladého Šaña podporoval nielen v štúdiu maďarčiny, ale aj latinčiny, druhej reči potrebnej pre duchovné povolanie.

Machove spomienky napovedajú, že na kňazské štúdiá sa pripravoval s plnou vážnosťou od útleho detstva. Základné praktikum z latinčiny získal na mederskej fare, kde s farárom precvičoval gramatiku a písaný text. Nevedno, do akej miery vplýval na Šimkovu ochotu pravidelne Šaña podkúvať v latinčine Machov otec Jozef. Otcov zápal pre cirkevné veci však A. Machovi dozaista pomohol minimálne v tom, že K. Šimko nemohol zaslúžilého cirkevníka a člena speváckeho zboru stojaceho počas bohoslužieb po organistovej pravici²⁴ odmietnuť, keď žiadal o kondície latinského jazyka pre svojho syna. Zo spomienok A. Macha vyplýva, že jeho otec prikladal Šaňovej kňazskej kariére veľkú váhu a u mederského farára osobne intervenoval, aby dostal najlepšie možné vzdelanie, ktoré bude nevyhnutným odrazovým mostíkom k reverende. „... Povedal mi, že všetko vybavil, aby som mohol do gymnázia, že pán dekan sa postará o zápis, o školné, o žiacky lístok do Nových Zámkov, o všetko,“ uvádza v memoároch A. Mach.²⁵

²⁴ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 281.

²⁵ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 272.

Aj keď jeho študijné výsledky z ľudovej školy v Slovenskom Mederi nepoznáme,²⁶ K. Šimko v ňom pravdepodobne rozpoznal nábeh stať sa božím služobníkom. A. Mach prejavoval úprimný záujem systematicky sa vzdelávať, K. Šimkovi navyše vypomáhal na fare²⁷ a ministroval pri svätých omšiach.

Z detí bývajúcich priamo v dedine sa na gymnázium dostali len dve – syn záhradníkovho pomocníka na grófovom statku Alexander Vitek a druhý Alexander – Mach. A. Macha viedol na zápis do novozámockého gymnázia K. Šimko, pretože jeho otec v lete 1914 narukoval do rakúsko-uhorskej armády. Machova matka Barbora sa síce z odvedenia jej potomka na gymnáziálne štúdiá príliš netešila, no otcova vôľa bola silnejšia. *„Bola to cesta takpovediac osudová, nie v zlom, tragickom zmysle slova, ale tak: cesta osudu, obratu v živote, začiatku nového, nezvyklého, dobrodružného, z čoho išiel i strach, ale aj odvaha ,pustiť sa do toho“,“* spomínal si A. Mach na cestu do Nových Zámkov.²⁸

Multikulturalizmus hornouhorskeho juhu a zrod Machovho antisemitizmu

Nové Zámky boli v čase vypuknutia prvej svetovej vojny mestom s vysokou prevahou maďarského obyvateľstva. Zo 16 228 obyvateľov (čo z Nových Zámkov činilo po Prešporku, Košiciach, Komárne, Nitre a Prešove šieste najľudnatejšie mesto Horného Uhorska) sa v sčítaní roku 1910 až 91% prihlásilo za Maďarov. Zodpovedal tomu i celkový duch mesta a verejné priestranstvá. Pri 200. výročí povstania Františka II. Rákociho roku 1906 boli na hlavnom námestí nainštalované sochy básnika Gergelya Czuczora a vodcu maďarskej revolúcie 1848/49 Lajosa Kossutha, po ktorom dostalo novozámocké hlavné námestie nové meno. Pre A. Macha takáto atmosféra nemohla predstavovať zásadný kultúrny šok, v malom ju dennodenne zažíval i v Slovenskom Mederi. Poučený skúsenosťou z domova mal nepochybne na pamäti, že pokiaľ si bude svedomito plniť študentské povinnosti a rešpektovať ducha uhorskej štátnej idey, nehrozia mu žiadne neprijemnosti. Aj keď teatrálnie manifestovať svoju slovenskosť stále zaváňalo žiaľom, v priebehu vojny sa uhorská politika a prístup k nemaďarským národnostiam zmenili. Otázka etnickej asimilácie už od leta 1914 nebola témou dňa a s pribúdajúcimi rokmi čoraz viac zachádzala do úzadia.

.....
²⁶ V štátnom archíve (ŠA) Nitra, pracovisko Archív Nové Zámky sa vo fonde ľudovej školy v Slovenskom Mederi nezachovali výročné triedne katalógy s hodnotením jednotlivých žiakov.

²⁷ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 276.

²⁸ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 277.

Najmä v posledných mesiacoch pred skončením prvej svetovej vojny uhorská politická reprezentácia nemohla znásobovať asimilačný tlak voči nemaďarským národom, pokiaľ si chcela udržať šancu na zachovanie územnej integrity monarchie, spejúcej k vojenskej porážke.

Aj prípad nového študenta novozámockého gymnázia A. Macha dokazoval, že politická rovina maďarizačného procesu zlyhala alebo prinajmenšom nenaplnila očakávania vládnych kruhov. Hoci meno A. Macha figurovalo v gymnaziálnom triednom katalógu v úradne pomaďarčenej podobe ako „Mach Sándor“, v kolónke rodnej reči si mladý Mederčan uvádzal *tót*, teda slovenský materinský jazyk.²⁹ Národnostné zloženie triedy I.A, do ktorej A. Mach nastúpil, odrážalo národnostnú rozmanitosť novozámockého regiónu. Hoci väčšinu tvorili maďarskí študenti, Slováci mali v gymnaziálnych laviciach takisto početné zastúpenie.

Triednym učiteľom Machovej I.A bol v ročníku 1914/15 János Sebestyén, funkciu riaditeľa školy zastával Ferenc Finta.³⁰ Triedy sa delili na chlapčenské a dievčenské a počet žiakov v nich bol vysoký. Pre ilustráciu, v prvom ročníku mal A. Mach 48 spolužiakov, v druhom dokonca až 67 a v treťom 60. Vysoké stavy v triedach čiastočne ovplyvnila aj mobilizácia, na základe ktorej muselo do armády narukovať množstvo učiteľov. Z novozámockého gymnázia postihol tento osud väčšinu profesorov,³¹ v dôsledku čoho dochádzalo k zlučovaniu tried.

A. Mach počas gymnaziálnych štúdií dosahoval pomerne slušné výsledky, i keď na druhej strane nad ostatnými nadmieru nevyčnieval. Rozvrh hodín tvorili maďarský jazyk a dva cudzie jazyky – latinčina a nemčina, ďalej základy filozofie, dejepis, zemepis, prírodoveda, matematika a geometria, z ktorých A. Mach podľa dochovaných záznamov nemal nikdy horšiu známku ako trojku a na koncoročných vysvedčeniach dvojku. Najväčšmi zo všetkých predmetov však exceloval v náboženstve, z ktorého mal vždy samé jednotky.³² Machove výsledky počas štúdia na novozámockom gymnázii teda jasne potvrdzovali jeho predpoklady pre štúdium teológie. Vynikajúce študijné výsledky z náboženstva boli zákonným plodom dôslednej domácej prípravy a úprimného záujmu o duchovné veci.

V čase gymnaziálnych štúdií sa na základe životných skúseností zároveň formovala osobnosť a charakter mladého A. Macha. Od leta 1914 A. Mach vyrastal bez otca. Aj keď mal pomerne dobre zabezpečených strýkov, ktorí matke

²⁹ ŠA Nitra, pracovisko Archív Nové Zámky, fond (f.) Rímskokatolícke reálne gymnázium v Nových Zámkoch. Zväzky triednych katalógov z rokov 1911 – 1915 a 1915 – 1920.

³⁰ ŠA Nitra, pracovisko Archív Nové Zámky, f. Rímskokatolícke reálne gymnázium v Nových Zámkoch. Zväzky triednych katalógov z rokov 1911 – 1915.

³¹ GANCZNEROVÁ, Monika (ed.): *170 rokov Gymnázia v Nových Zámkoch. Pamätnica k 170. výročiu založenia školy 1842 – 2012*. Šurany : DMC, 2012, s. 17.

³² ŠA Nitra, pracovisko Archív Nové Zámky, f. Rímskokatolícke reálne gymnázium v Nových Zámkoch. Zväzky katalógov 1911 – 1915 a 1915 – 1920.

Sor- szám	A tanuló neve, vallása, születésének helye és ideje (év, hónap és nap)	Atyja vagy anyja, gránja vagy gondviselője, Polgári állásuk és lakásuk	Ar előbbi osztályt hol végezte a tanuló és mily elismertettél de magaviselettel?	Ösztöndíjas-e a tanuló? Mekkora az ösztöndíj vagy szociális segélyültsége? (felm., keltetés és szám)	Tandijmentes-e a tanuló? (keltetés és szám)
24.	Mach László r. k. t. Tótmegyer (Magyarország) 1902. okt. 11.	Mach József osztályvezető tanár Tótmegyer	Tótmegyer r. k. t. jelen - jó - elégséges - elégtelen viseletből 1	nem	fige
I-ső félévi értesítő			Évvégi bizonyítvány		
Tantargyak		Érdem- jegyek (számok- kal)	száma: 24. kelt: 1914. j. 30.		
		Észrevétel	Érdemjegyek (betűkkel)	Észrevétel	
Vallásán		1	jelen		
Magyar nyelv		2	jó		
Latin nyelv		3	jó		
Görög nyelv		-	-		
Görögpótló irodalmi tanulmány		-	-		
Német nyelv		-	-		
Filozófiai propedeutika		-	-		
Történelem		-	-		
Földrajz		2	jó		
Természettan		3	jó		

Hore: Triedny katalóg so záznamami stredoškolského prospechu A. Macha.

Dole: Rímskokatolícke gymnázium v Nových Zámkoch, kde A. Mach v roku 1914 začal stredoškolské štúdiá.

Barbore vypomáhali,³³ bremeno starostlivosti o časť gazdovských prác ho neminulo. Únavná robota okolo poľa a ťažký dril za obživou mohli Šaňa priviesť k prvým úvahám o vzťahu ku komunitám odlišujúcim sa svojím spôsobom života od roľníckej majority. V Slovenskom Mederi v tom čase žili dve takéto komunity – Rómovia a Židia.

Rómovia žili mimo obce a obyvateľstvo o nich sotva vedelo. Rodiny mederských Rómov – Cirónkovci, Oláhovci a Munkovci obývali hlinené domy so slamenými strechami na západnom okraji dediny, tzv. Cigánskom pasinku. Živilí sa príležitostnými prácami, vyrábali surové tehly z hliny a pliev, zbierali úrodu na poliach. Na rozdiel od Rómov žili Židia priamo v centre Slovenského Medera. Do obce prišli v 19. storočí ako nemajetní nádenníci. Zarábali si zberom kožík a handier, až neskôr si otvorili obchody a krčmy. Mederskí Židia sa prepracovali medzi zámožnejšiu vrstvu, k ostatným obyvateľom sa však nesprávali povýšenecky a vychádzali s nimi korektne. Medzi sebou sa rozprávali jazykom jidiš (zmiešaninou nemčiny a hebrejčiny obohatenej o iné prvky miestnych jazykov), s maďarskou vrchnosťou po maďarsky a so Slovákami po slovensky. V úzkom kruhu medzi sebou udržiavali solidárne vzťahy, spečatované manželskými zväzkami a praktizovaním svojho náboženstva.³⁴

V sčítaní z roku 1910 (teda z obdobia, ktoré A. Mach mohol ako dieťa vnímať), sa v Slovenskom Mederi prihlásilo k izraelitskému vierovyznaniu 84 obyvateľov.³⁵ Mederskí Židia boli slušnými občanmi a susedmi, s ktorými majorita nažívala bezproblémovo. Kresťanská mentalita vidieckeho prostredia na počiatku 20. storočia však napriek tomu Židov nedokázala plnohodnotne akceptovať. Opájali ju rôzne motivované predsudky a stereotypy, vyplývajúce z inakosti židovskej kultúry života. Antipatiu voči tejto sociálnej komunite umocňovali dve roviny židovskej odlišnosti tradované a rozvíjané v prostredí kresťanskej pospolitosti z generácie na generáciu.

Prvá z nich – náboženská rovina – rámcovala vzťah židovskej menšiny a kresťanskej väčšiny „dedičným hriechom“ Židov, spojeným s ukrižovaním Krista. Kresťanská vymedzujúca schéma *my* verzus *oni* prehliadala, že kresťanská viera má so židovskou viac spoločného než rozdielného, že kresťania a Židia veria v jedného spoločného Boha, a že Židom bol napokon aj sám kresťanský Mesiáš, ktorý by sa ním bez smrti na kríži nikdy nestal. Obraz Židov ako vrahov Syna Božieho si slovenská spoločnosť v batohu stereotypov vliekla na svojej ceste aj na začiatku 20. storočia.

.....
³³ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 275.

³⁴ SZABÓ, *Roľnícka kultúra...*, s. 21 – 23.

³⁵ *A zsidó népesség száma településként (1840 – 1941)*. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1993, s. 218.

Druhá rovina, ktorá formovala obrysy stereotypného vnímania židovskej komunity Slováckmi, bola sociálno-ekonomická stránka. Hlavne v menších mestách či obciach, kde podnikateľská štruktúra nebola dostatočne rozvinutá, mohla majorita ľahko podľahnúť presvedčeniu, že Židia ekonomicky ovládajú všetko – obchod, miestny priemysel, remeselnú výrobu i slobodné povolania. Podnikateľská vynaliezavosť časti židovskej komunity vyvolávala závisť a nepravnosť kresťanov, znásobenú v jazykovo rozmanitých regiónoch ochotou židovských majiteľov komunikovať s klientmi viacerými jazykmi vrátane maďarčiny. Židia sa takto stali jednoduchým terčom ventilovania frustrácií väčšinovej kresťanskej spoločnosti, viniacej ich zo všetkých negatívnych zjavov, akými boli alkoholizmus, bieda či úžera. A hoci takýto zovšeobecnený pohľad na Židov má rovnako neopodstatnenú argumentačnú váhu ako mýtus o holubičej povahe Slovákov alebo ohromujúcej precíznosti a presnosti Nemcov, v myšliach širokých ľudových vrstiev si našiel svoje pevné miesto. Etnický Slovák zo Slovenského Medera si utváral názor na základe svojho mikrosveta, v ktorom sa každodenne pohyboval. Rovnakú beznádej na zlepšenie života a preklenie sociálnej mizérie, akou trpeli napríklad chudobní Židia na Podkarpatskej Rusi, jednoducho nevnímal. Obzor človeka začiatku 20. storočia sa obmedzoval na osobnú skúsenosť, prípadne na slová spoločenských elít, ktoré napriek vlastnej intelektuálnej zdatnosti a schopnosti vnímať problémy z nadhľadu k Židom neprechovávali vždy vrúcny alebo aspoň tolerantný postoj, ako to ukazuje napríklad publicistika viacerých slovenských národovcov.

Bolo to prostredie rodnej obce, ktoré formovalo Machove rezervované postoje k Židom, nie antisemitská konjunktúra vo fašizujúcej sa Európe 30. rokov. Machov autentický antisemitizmus mal korene v iracionálnych predstavách o vine Židov za osobné tragédie v Slovenskom Mederi, vyšperkované domnelou zodpovednosťou Židov za masové vystahovalectvo Slovákov do cudziny, za prekvitajúci alkoholizmus a údajný podiel na maďarizácii a financovaní revizionistických kampaní za prinavrátenie Slovenska do zväzku s Maďarskom po roku 1918.³⁶ A. Mach jadro svojho súkromného antisemitizmu poodhalil v rozhovore so žurnalistom Jurajom Špizerom v období niekedy po prepustení z väzenia roku 1968, keď A. Mach navštívil riaditeľa Literárnovedného ústavu SAV Karola Rosenbauma. V dialógu s vtedajším popredným slovenským publicistom A. Mach objasňoval korene svojho stanoviska k Židom historkou zo Slovenského Medera: „*V našej dedine v Mederi bol židovský krčmár a tam u nás v dedine bol taký roľník, volal sa Mančík, chodil do krčmy a vždy sa veľmi opil, že tam ležal v blate alebo v priekope*“. „A. Mach mi hovoril,“ pokračuje J. Špitzer, „*že on ako mladý chlapec videl*

³⁶ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 206.

príčinu v tom židovskom krčmárovi, že mu dáva piť, že preto je to“. Odmietal pritom, že by Židov nenávidel, „povedal, že ich nemal rád“.³⁷

Osud roľníka Mančíka-báčiho sa A. Macha dotýkal o to viac, že bol jeho ujcom. Rodinnú traumú z detstva, ktorá prispela k prehĺbeniu negatívneho obrazu Židov v Machových očiach, detailnejšie rozviedol vo svojich pamätiach: „Môj ujec Mančík-báči mal každý tretí-štvrtý mesiac svojho čerta, vždy to zavinil Reisz na Vršku. (Lebo v Mederi boli dvaja Reiszovia. Jedného krčma bola na Vršku, na dolnom konci hlavnej ulice dediny, na druhom konci bol kostol). Mančíkove kone sa samy zastavili pred jeho krčmou, ale keď išla s ním i tetka, nič sa nestalo. Väčšinou i sám Mančík-báči sa odtrhol ešte zavčasu, ale raz za tri-štyri mesiace sa nevedel odtrhnúť zavčasu, zostal ako priviazaný v krčme i dva-tri dni. Môj otec a Ján Mach predný už striehli, niekedy aj v noci, ale neustriehli vždy, dokonca i my deti sme číhali, aby sme zbadali, ako sa ujec potkýna domov. Celá ulica bola hore nohami, smiech, nadávky, rozhorčenie a cirkus – a tak prichádzal viac po štyroch než o dvoch nohách náš ujec. Ak ho nepoviazali, vystrájal až hrôza. Vyhodil si malú dcérku z belčova, hodil ju do okna, syna ovalil akýmsi poriskom. Syn žil ešte mnoho rokov, ale ako polomŕtvoľa, bolo mu vykúpením, aj otcovi, keď zomrel. Dcéra, krásne dievča, bola na celý život ťažko poznačená. Farár, notár, richtár – bol to môj strýc – márne prosili židovského krčmára, aby niektorým nešťastníkom nedal piť, keď to na nich príde“.³⁸

A. Mach v detstve nedokázal pochopiť ani rozdielny spôsob života a obživy židovských rodín zo Slovenského Medera. Židovským kamarátom ticho závidel ich menej ustarostený život: „Prečo je u nás každý krčmár žid, my ideme okopávať, pretŕhať, otec kosí, matka naberá, my s bratom musíme hrabať, nosiť snopy v takej horúčave a páni si sedia v chládku, pred obchodom, pred svojou krčmou alebo v záhradke, aj Reisz, aj Frank, aj Schwarz, aj Jakub Grünov?... Reisz Marci bol môj kamarát, i Hegedüs Ďula, hrali sme sa vždy, ale ani raz nevyšli so mnou na roľu. Ja som musel už od mala najprv husi, potom kravy, nakoniec kone pásť...“.³⁹ Až vo svojich spomienkach písaných v 70. rokoch si A. Mach sám pred sebou pripustil, že „vina nebola len v židoch – židov u nás niet, no pije sa ďalej“.⁴⁰

Machov pocit krivdy sa v zásade nijako neodlišoval od dobového zmýšľania značnej časti kresťanskej majority. A. Mach sa narodil do prostredia,

³⁷ LUKÁČ, Pavol, CHROBÁKOVÁ-REPÁR, Stanislava: O vstupe do komunistickej strany, o náboženstve a o Alexandrovi Machovi. In: *Kritika & Kontext*, roč. 15, 2010, č. 1, s. 88.

³⁸ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 208.

³⁹ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 208.

⁴⁰ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 208.

v ktorom bol latentný antisemitizmus vžitým kultúrnym kódom. V očiach národoveckých kruhov, kam patrili aj Machov otec, ktorý Šaňovi vstúpil svetonázorové základy, Židia nemali šancu stať sa súčasťou slovenského národa ako „*pôvodne nepolitického jazykovo-kultúrne určeného prirodzeného spoločenstva*“.⁴¹ Trpitelský mýtus Slovákov vo vzťahu k Židom mohol klíčiť o to viac, že ho vo svojich literárnych dielach rozvíjala štúrovská inteligencia od Ľudovíta Štúra, cez Jozefa Miloslava Hurbana, Jána Kalinčiaka, Viliama Paulínyho-Tótha, nepriamo nadväzujúc na Jozefa Ignáca Bajzu, ktorý v prvom slovenskom románe *René mládenca príhody a skúsenosti* vytýčil archetyp – hodnotiacu šablónu Žida s jeho charakterovými vlastnosťami ako lakomosť, prefikanosť, bezcharakternosť či nepriateľský postoj k jednoduchému ľudu.⁴²

Vzťah slovenskej spoločnosti k Židom navyše komplikoval všeobecne vlašný či niekedy priamo záporný postoj predstaviteľov židovskej komunity k slovenskému národnému hnutiu a jeho požiadavkám. Pre Židov, identifikujúcich sa v podmienkach dualistickej monarchie (ale i neskôr, po vzniku ČSR) v prvom rade náboženstvom a nie jazykom, nebola podpora požiadaviek slovenských národovcov podstatnou otázkou. To v predstavách národného hnutia ešte väčšmi prispievalo k pocitu odcudzenia židovskej diaspóry od Slovákov a ku generalizovanému stotožňovaniu Židov s maďarským „panstvom“ či dokonca s maďarskou šľachtou.⁴³

Slovenská inteligencia nedokázala pochopiť, že židovská komunita rozmýšľa v iných než etnických kategóriách a jej lojalita k vládneju kurzu maďarizácie nie je prejavom nepriateľstva voči Slovákom a ďalším národom, ale výrazom snahy plne sa včleniť do štruktúr modernej uhorskej spoločnosti, čoho nevyhnutným predpokladom bola dobrá znalosť a používanie štátneho jazyka – maďarčiny. Z pohľadu židovských občanov uhorského štátu, ktorý Židom po sociálnej emancipácii umožnil slobodné požívanie výhod prostredia liberálnej ekonomiky a takto si ich svojím spôsobom zaviazal, by podpora slabého a v celoštátnom meradle okrajového slovenského národného hnutia, priečiacieho sa vládnej politike, nedávala žiadnu logiku. Maďarský nacionalizmus bol „sociálne integrujúci“ a „kultúrne exkluzívny“; myšlienka prijatia maďarskej identity (a teda neakceptovania slovenskej) Židov oslovovala aj preto, že sami

⁴¹ PICHLER, Tibor: Hľadanie stratenej pamäti. K politike spomínania v strednej Európe. In: CSÁKY, Moritz, MANNOVÁ, Elena (eds.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999, s. 56.

⁴² JAKUBÍK, Henrich: Obraz židovstva v slovenskej klasicistickej a romantickej literatúre. In: *Zborník mladých filológov Univerzity Mateja Bela I*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1999, s. 203.

⁴³ KUBÁTOVÁ, Hana: *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce, 1938 – 1945*. Praha : Academia, 2013, s. 48.

sa necítili byť súčasťou prebiehajúceho národnostného konfliktu v Uhorsku, chápaného všetkými stranami (Maďarmi i Nemaďarmi) ako boj o holú existenciu.⁴⁴ Dobrovoľné vymenenie sa z tohto súboja umožnilo predstaviteľom ideologicky zradikalizovaného slovenského národného hnutia, akým bol v 70. a 80. rokoch 19. storočia najmä Svetozár Hurban-Vajanský, utvárať v mysli širokých vrstiev obraz neľudských Židov, v ktorých spoločne s tzv. odrodilcami videl najväčšie zlo pre Slovákov.⁴⁵ Keď k tomu pripočítame všeobecný vzrast antisemitizmu v celej krajine v poslednom dvadsaťročí 19. storočia spôsobený šírením protizhiovských nálad v susednom Nemecku, pogromami v Rusku a strachom zo židovských utečencov z okolitých krajín hľadajúcich útočisko v Uhorsku,⁴⁶ A. Mach si z klímy, v akej sa narodil a v akej vyrastal, mohol sotva vyskladať iný obraz o Židoch než ako obraz maľovaný čiernymi farbami.

Protižidovská kampaň nestála len na okrajových a v celoštátnom rámci bezvýznamných aktivistoch. Olej do ohňa prilievali aj Krajinská antisemitská strana (*Országos Antiszemita Párt*) a Uhorská katolícka ľudová strana (*Magyar Katolikus Néppárt*), ktoré antisemitizmus v modernom Uhorsku povýšili na politicky inštitucionalizovaný fenomén.⁴⁷ Kým v prípade antisemitskej strany tvoril takpovediac základ jej ideológie a existenčnej opodstatnenosti, v prípade katolíckej ľudovej strany bol vsadený do širšej množiny zbraní na ochranu uhorských katolíkov.⁴⁸ Aj keď A. Mach ako chlapec politiku sotva vnímal, všetky tieto nábožensky motivované konflikty uhorskej spoločnosti sa v ľudovej forme zrkadlili i na úrovni malých obcí a spoluutvárali myšlienkový obzor malých detí a mládeže vo veľkom, zložitom svete. Ako výrazne spomínaná klíma konfesijnej nevraživosti a z nej vyplývajúcich predsudkov a stereotypov A. Macha poznamenala, ukázali už prvé roky po jeho vstupe do politického diania.

⁴⁴ SZABÓ, Miloslav: *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)*. Bratislava : Kalligram, 2014, s. 17.

⁴⁵ SZABÓ, *Od slov k činom...*, s. 27.

⁴⁶ SZABÓ, *Od slov k činom...*, s. 48.

⁴⁷ SZABÓ, Miloslav: „Duch mlčí, len surové mäso vyváža“. Protižidovské stereotypy v ideológii Svetozára Hurbana-Vajanského. In: *Forum Historiae*, roč. 6, 2012, č. 2, s. 70. Treba poznamenať, že politicky ukotvený antisemitizmus nebol uhorským špecifikom, ale zapadal do siete európskeho antisemitizmu, ktorý sa približne v tomto období zrodil ako politické hnutie odmietajúce emancipáciu Židov a zvažujúce na nich všetky problémy vtedajšej spoločnosti. FRANKL, Michal, SZABÓ, Miloslav: *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2015, s. 19.

⁴⁸ LETZ, Róbert: Hlinkova slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad). In: LETZ, Róbert, MULÍK, Peter, BARTLOVÁ, Alena (eds.): *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 13 – 14.

PRED BRÁNAMI VEĽKEJ POLITIKY

Nacionalista hľadájúci životnú cestu

Ostrihom, ležiaci na pravom brehu Dunaja oproti dnešnému Štúrovu, bol baštou katolíckej cirkvi v Uhorsku. V historicky prvom hlavnom meste monarchie sídlil arcibiskup s čestným titulom prímasy, ktorý hneď po panovníkovi stelesňoval druhú najváženejšiu osobnosť v krajine. V čase prvej svetovej vojny ním bol Ján Černoch (János Csernoch), skalický rodák, pôvodom Slovak a poslanec za Katolícku ľudovú stranu v uhorskom sneme. Národné povedomie J. Černocho nemalo silné základy. Už pri návštevách rodnej Skalice vždy so sarkastickou chuťou kritizoval slovanskú vzájomnosť¹ a na slovenský pôvod definitívne zanevrel, len čo dostal príležitosť vystúpiť na samý vrchol uhorskej cirkevnej pyramídy. J. Černoch, od roku 1913 ostrihomský arcibiskup, ktorý mimochodom v decembri 1916 korunoval posledného uhorského kráľa Karola IV., sa stal presvedčeným stúpencom uhorskej štátnej myšlienky.

Do takéhoto prostredia vstúpil A. Mach, mladý a stále ideovo formovateľný človek, ktorý po štúdiách na novozámockom gymnáziu pokračoval v štúdiách v ostrihomskom malom seminári. Doma vštepené národné povedomie však v Machovom prípade prevážilo nad snahami maďarských pedagógov kňazskej prípravky vychovať si nových, štátnej ideológii oddaných božích služobníkov. A. Mach sa počas štúdií v Ostrihome svojím slovenským pôvodom nijako nehrdil. Určite si bol vedomý hroziacich postihov za propagáciu tzv. panslavizmu, ktoré potenciálne mohli zasadiť jeho vytúženej kariére katolíckeho kňaza rázny škrt. S maďarčinou ako komunikačným jazykom nemal ťažkosti (po maďarsky sa učil už v ľudovej škole v Slovenskom Mederi). Maďarčina bola jediným povoleným jazykom nielen v seminári, ale aj na internáte, kde sa bohoslovci okrem nej mohli rozprávať len po latinsky.

A. Mach zvládal bohoslovecké štúdiá bez väčších problémov, snáď len s výnimkou kritickéj jesene 1918, keď si prešiel hlbokou osobnou traumou. Z vojny

.....
¹ BLAHO, Janko: *Zo skalického rínku*. Bratislava : Tatran, 1974, s. 12 – 13.

sa vrátili všetci Machovi najbližší okrem otca. Správa o otcovej smrti ho zasiahla v Ostrihome počas školského roka a mimoriadne na neho doľahla. Ako si spomínal s odstupom času, keď ho na druhý deň profesor Csapó vyvolal z gréčtiny, nezmohol sa pri tabuli na jediné slovo. Machovo vnútorné otrásenie z otcovej smrti pokračovalo celé týždne. Nedokázal sa sústrediť na učenie a školu zanedbával. Spolužiaci však o súženiach svojho kamaráta informovali profesorov, ktorí sa zachovali ľudsky a traumatizovaného bohoslovca počas tohto ťažkého životného obdobia neskúšali. Správe o smrti J. Macha nechceli uveriť ani v Slovenskom Mederi. Na Vianoce 1918 pripravila Machova matka tanier navyše, dúfajúc, že sa jej manžel predsa len vráti, ako pri jeho prevelení z ruského na taliansky front, keď sa doma nečakane objavil práve na Štedrý večer. Zázrak sa však nestal, vianočné sviatky roku 1918 boli pre Machovcov smutné. Pri štedrovečernom stole nebolo nikomu do reči.²

Ukončenie vojny prinieslo na mape celej Európy radikálne zmeny. Rakúsko-uhorská monarchia, prezývaná v poslednom období svojej existencie „žalárom národov“, zanikla. Na bývalom území habsburskej ríše vzniklo viacero nástupníckych štátov. Medzi nimi aj Československo, ku ktorému sa 30. októbra 1918 Martinskou deklaráciou prihlásila novovytvorená Slovenská národná rada (SNR) ako najvyššia politická reprezentantka slovenského národa.

Obmenená maďarská politická garnitúra však novú realitu odmietala akceptovať. To isté platilo o cirkevných kruhoch, ktoré nástojili na územnej integrite Uhorska. Študujúci A. Mach sa tak ocitol v neľahkej situácii. V septembri 1919 dostali bohoslovci vrátane A. Macha upozornenie, že školský rok 1919/1920 sa začne normálne podľa plánu. Prekročenie improvizovanej, právne zatiaľ nevymedzenej štátnej hranice však v tom čase nebolo jednoduché. Mladí klerici sa teda rozhodli dostať do Maďarska po prázdninách ilegálne. Ako uvádza historik František Vnuk, brodenie studenej rieky, v ktorej v strachu pred strážou prečkali noc, zanechalo neblahé následky na Machovom zdravotnom stave. Ťažký zápal pľúc spôsobil, že do lavíc ostrihomského seminára sa už nikdy natrvalo nevrátil. Bohoslovecké štúdiá musel načas prerušiť.³

A. Mach bol v Ostrihome ako klerik zapísaný až do roku 1922. Preloženie do kňazského seminára na Slovensku bolo komplikované z dôvodu neujasnených vzťahov medzi Ostrihomskou arcidiecézou a rímskokatolíckou cirkvou na území Československa.⁴ Situáciu vyriešilo až rozhodnutie pápeža Pia XI.

² MACH, Šaňo: *Vo väzení*. Bratislava : Šaňo Mach, 1930, s. 100 – 101.

³ VNUK, *Mať svoj štát...*, s. 20 – 21.

⁴ Národní archiv (NA) Praha, f. Presidium ministerstva vnitra (PMV), 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha. Rovnaké materiály sú uložené i vo fonde SNA Bratislava, f. Vojtech Tuka a spol. 1929. Vzhľadom na jeho nespracovanosť však budem citovať dokumenty podľa ich usporiada-

z 29. mája 1922, ktorým Svätá stolica prevzala správu nad arcidiecéznymi územiami nachádzajúcimi sa v Československu a zriadila v nich apoštolskú administratúru na čele s Pavlom Jantauschom.⁵ A. Mach podľa vlastných slov nechcel prípadnou rebéliou porušovať vernosť arcibiskupovi a riskovať tak možné disciplinárne dôsledky voči svojej osobe.⁶

Bohoslovecké štúdiá A. Macha krátko po zápale pľúc opätovne prerušilo nové závažné ochorenie. Spoločne s dvoma spolužiakmi ochorel na tuberkulózu. Ošetrojúci lekár Dr. Jaksics mu nedával veľké nádeje na uzdravenie. Napriek tomu sa zo smrteľného ochorenia zotavil na rozdiel od svojich priateľov, ktorí tuberkulóze neskôr podľahli, hoci boli v porovnaní s A. Machom disciplinovanými pacientmi a dodržiavali všetky lekárske odporúčania. Machova nedisciplinovanosť pri liečbe tuberkulózy si však vyžiadala svoju daň a jej dôsledky sa s A. Machom ťahali po celý zvyšok života.⁷ Pre pľúcne problémy nikdy neabsolvoval základnú vojenskú službu a musel podstúpiť opakované preliečenie v tatranských sanatóriách.

V marci 1922, krátko pred dokončením ôsmeho ročníka gymnázia, A. Mach štúdiá v Ostrihome ukončil a zapísal sa do trnavského seminára.⁸ Pokračovanie po zotavení na seminári v Trnave, kde A. Mach chcel ukončiť štúdiá zložením maturitnej skúšky a následnou vysviackou, nemalo dlhé trvanie. Práve tu po prvýkrát vynikla Machova výbušná povaha, keď sa dostal do konfliktu s viacerými promadarsky zmýšľajúcimi spolužiakmi. Podľa Machovej interpretácie „*Maďari sa tam rozpínali, chceli mať viacej práv v seminári, ja som sa proti tomu búril...*“.⁹ Vedenie seminára mu navyše vyčítalo aj jeho novinové články, ktorými začal prispievať do *Slováka*, tlačového orgánu Slovenskej ľudovej strany (SLS).

Ťažko zodpovedne zhodnotiť, či skutočne neposlušnosť a spory s predstavenými v seminári alebo skôr túžba po založení rodiny a živote bežného laika ovplyvnili Machovo rozhodnutie štúdiá definitívne zanechať a vzdať sa kňazskej dráhy. O svojich pohnútkach v tejto veci A. Mach nikdy verejne neprehovoril. Nedá sa vylúčiť, že išlo o súhrn faktorov. Okrem uvedených

.....
nia vo fonde NA Praha.

⁵ K problematike cirkevnej situácie na Slovensku po roku 1918 a k otázke osamostatnenia slovenskej cirkevnej správy bližšie pozri HRABOVEC, Emília: *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918 – 1922 im Kontext internationaler Beziehungen*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2002, 422 s.

⁶ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha.

⁷ MACH, *Vo väzení...*, s. 146.

⁸ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha.

⁹ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha.

popudov mohli rozhodnutie A. Macha ovplyvniť pretrvávajúce chronické pľúcne ťažkosti. Z Trnavy odišiel na liečenie do Vysokých Tatier, odtiaľ do sanatória na Pleši v Čechách, avšak domov sa vrátil iba čiastočne uzdravený.¹⁰

Ťažká pľúcna choroba A. Macha poznačila tak veľmi, že na živobytie si nedokázal zarobiť manuálnou prácou. Postretlo ho šťastie, že už ako mladého organizátora katolíckeho spolku Orol v Slovenskom Mederi a príležitostného prispievateľa do novín si jeho talent všimli ľudácki funkcionári v Nitre a Bratislave. O životnej etape medzi návratom domov z liečenia a vstupom do služieb SLS sa A. Mach v známych zdrojoch nikdy nevyjadril. Je však pravdepodobné, že v tomto čase nemal žiaden stály príjem a až do nástupu za plateného funkcionára SLS sa o neho po finančnej stránke starali príbuzní v rodnej obci.

Počas tohto obdobia A. Mach v Slovenskom Mederi sledoval, že sa v neľahkom sociálnom rozporení nenachádza sám. V roku 1923 stratili v miestnej fabrike prácu Machovi blízki kamaráti a v dôsledku prvej svetovej hospodárskej krízy museli za obživou vycestovať do Ameriky.¹¹ A. Macha od sociálnej mizérie zachránila ponuka SLS, aby vstúpil do jej straníckych štruktúr a prevzal platený post tajomníka v Trenčíne. Ani miesto tajomníka však A. Machovi negarantovalo rapídne zlepšenie životnej situácie. V prvej polovici 20. rokov bola SLS málo výraznou opozičnou stranou. Hoci jej podpora rástla, stále nebola najsilnejšou stranou ani v rámci Slovenska, nehovoriac o celoštátnom meradle. Ako relatívne malá strana s organizačnou štruktúrou v štádiu výstavby nedisponovala veľkými finančnými zdrojmi. K SLS sa na rozdiel od vládnych strán sponzori stojaci v pozadí politiky nijako nehnali. Dôvod bol prozaický: investícia finančných prostriedkov do strany, vystupujúcej voči oficiálnemu kurzu československej vládnej politiky, nemohla byť za žiadnych okolností pre oligarchov návratná, pretože SLS nemala záujem vstúpiť do protiautonomisticky profilovanej vlády,¹² a tak zostávala dlhodobo mimo vládnej koalície, v rámci ktorej prúdili „všimné“ provízne percentá od prosperujúcich finančníkov.¹³ Hlinkovi priatelia z radov ružomberských

¹⁰ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha.

¹¹ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha. Pre zaujímavosť, v roku 1923 sa zo Slovenska natrvalo vysťahovalo 1 633 osôb. Celkovo bol pas pre účel vycestovania vydaný 16 596 osobám bez bližšieho určenia ich návratu. Najväčšie zastúpenie pri vycestovaní do cudziny mali osoby vo veku 20 – 29 rokov, čo jednoznačne poukazuje na ekonomické motívy emigrácie. *Ročenka Československé republiky*, roč. IV, 1925, s. 11 – 12.

¹² Časť českého (ale aj slovenského) politického spektra vnímala SLS ako stranu, ktorá „z původní strany státotvorné přešla... téměř k odboji proti státu... Heslo autonomie mění v heslo odluky...“. JEŽEK, František: Slovenské politické strany. In: *Ročenka Republiky československé*, roč. II, 1923, s. 436.

¹³ K téme so vzťahom k Slovensku pozri HALLON, Ľudovít: Podoby korupcie v hospo-

mecenášov nemohli kompletne pokryť ekonomické fungovanie celej strany. Finančné podvýživenie SLS sa muselo nutne prejavovať aj na nedostatočnom financovaní jej regionálnych štruktúr. A. Mach ako tajomník v Trenčíne poberal po nástupe plat na hranici životného minima, ktorý mu dokonca nebol vyplácaný pravidelne. Neraz sa stalo, že A. Mach nedostal mesačnú výplatu a hladoval. „*Plat mizerný a i ten raz prišiel, raz neprišiel. I stávalo sa, že namiesto obedov, chodieval som sa prechádzať do parku pri stanici. Ale to mi neškodilo. Čím som bol hladnejší, tým ostrejšie som rečnieval na shromaždeniach a písaval do Trenčana i Slováka,*“ zaspomínal si na svoju štartovaciu trenčiansku anabázu.¹⁴

Začiatkom roku 1925 A. Macha pozval generálny tajomník ľudovej strany Pavol Macháček do Bratislavy s ponukou, aby prebral hospodársku agendu ústredia v Bratislave. Možnosť presunu z periférie do centra diania A. Macha oslovila o to viac, že mohol pracovať po boku svojho vzoru F. Jurigu a Floriána Tománka, angažovaných v ľudáckom hnutí.¹⁵ A. Machovi, pochádzajúcemu z roľníckeho prostredia, zverili redigovanie a vydávanie periodika *Rolník*, tlačového orgánu stavovskej organizácie roľníkov pridruženej k SLS. Pomerne nudná, stereotypná práca na vydávaní poľnohospodárskej revue s malým okruhom čitateľov však pre A. Macha nebola ničím vzrušujúcim. Ako človek dobrodružnej povahy sa túžil plne zapojiť do veľkej politiky, stať sa jej tvorcom a SLS aktívne vypomáhať pri dosiahnutí jej ústredného programového cieľa v období prvej ČSR – autonómie pre Slovensko. Práve začiatkom 20. rokov, keď A. Mach odštartoval kariéru v ľudáckych farbách, sa na európskej politickej scéne objavil nový politický prúd *fašizmus*, ktorý bol pre revolučne naladeného mladého aktivistu SLS inšpiráciou a alternatívnou, ako ideu autonómie, pretláčanú ľudákmi dovtedy cestou parlamentných návrhov a rokovaní, presadiť do praxe.

Srdcom fašista

Koncom októbra 1922 európska verejnosť na dialku s napätím pozorovala aktuálne dianie v Taliansku, ktoré sa už tretí rok zmiatlo v búrlivých nepokojoch. Keď kráľ Viktor Emanuel III., obávajúci sa prerastenia pouličných zrážok medzi komunistami a fašistami do občianskej vojny, odovzdal výkonnú moc do rúk bývalého socialistického revolucionára Benita Mussoliniho,

.....
dárstve medzivojnového Slovenska na príklade peňažníctva. In: ŠOLTĚS, Peter, VÖRÖS, László (eds.): *Korupcia*. Bratislava : VEDA, 2015, s. 302 – 341.

¹⁴ MACH, *Vo väzení...*, s. 109.

¹⁵ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč A. Macha.

mnohí tomuto aktu nepripisovali podstatnejší význam. V prvých rokoch po vojnovnej Európe bol fašistický pochod na Rím v dobovom kontexte len jedným čriepkom v mozaike revolúcií, kontrarevolúcií, nečakaných zvrátov a vriacich sociálnych konfliktov. Taliansky kráľ, ako aj väčšina talianskych politikov predpokladali, že premiérska funkcia Mussoliniho radikalizmus skrotí a skôr či neskôr sa pod vplyvom koalíčných kompromisov zaradí do akceptovateľného stredného prúdu. Podceňovanie skutočných ambícií fašistického lídra, ktoré už dlhodobejšie naznačoval v nejednom zo svojich prejavov, sa pre systém liberálnej demokracie v Taliansku ukázalo byť osudové. B. Mussolini dokázal v priebehu niekoľkých rokov zlikvidovať všetku opozíciu a vybudovať totalitný systém, kde sa jeho strana stala „štátom v štáte“.

Úspech fašistického prevratu z októbra 1922 a následný vývoj v Taliansku vyvolali široký medzinárodný ohlas. V Československu sa našlo viacero konjunkturalistov, ktorí chceli úspech talianskych revolučných nacionalistov zopakovať na domácej pôde. Fašizmus ako politický prúd neniesol v prvej polovici 20. rokov morálne ťarchy bezprecedentného teroru, holokaustu a koncentračných táborov ako po roku 1945, a preto bol pre viacerých politikov zaujímavým projektom, snúbiacim atraktívne nacionalistické a socialistické heslá. Pre ľudí nevidiacich dovnútra politickej scény predstavoval akúsi tretiu cestu, ktorá dokáže vytvoriť funkčnú alternatívu voči liberálnej demokracii a marxistickej verzii socializmu, vyriešiť sociálne problémy späté s prvou svetovou hospodárskou krízou a reštartovať spoločnosť zotavujúcu sa z vojny a dynamických zmien po nej.

Aj keď žiadna z existujúcich politických strán v Československu nepresedlala v prvej polovici 20. rokov na otvorene fašistickú líniu, niektorí predstavitelia nacionalistických zoskupení začali k novému typu politickej kultúry s obdivom vzhliadať. Najmä Československá strana národnodemokratická združovala pomerne početný zástup sympatizantov silnej štátnej autority a silného štátu. Patrili medzi nich známe osobnosti ako Viktor Dyk, František Mareš, Božena Viková-Kunětická, František Hlaváček, František X. Šalda, František X. Hodáč, ale aj dve najvýznamnejšie osobnosti národnej demokracie Alois Rašín a Karel Kramář.¹⁶ Známy český publicista Ferdinand Peroutka na margo poškľobania národnodemokratickej strany smerom k fašizmu výstižne poznamenal, že

¹⁶ PAVLÍČEK, Jaromír: Český fašismus. In: *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004. I. díl, 1861 – 1938*. Brno : Doplněk, 2004, s. 631 – 632; ČECHUROVÁ, Jana: *Česká politická pravice*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1999, s. 82 – 83; PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922 – 1945 a kolaborace 1939 – 1945*. Praha : Práh, 1999, s. 66 – 67. Ku Kramářovmu vzťahu k fašizmu pozri KADLEC, Jaroslav: Roman Dmowski, Karel Kramář a fašismus: pokus o komparaci. In: ŠKERLOVÁ, Jana, POKORNÁ KORYTAROVÁ, Lenka, HAVÁČ, Ondřej, VITKO, Martin (eds.): *Promýšlet Evropu dvacátého století. Konflikty beze zbraní*. Brno : Matice moravská, 2015, s. 66 – 70.

„první výhonky fašistické ideologie v Československu nebyly pěstovány přímo v její skleníku, i když na druhé straně je pravda, že je pomáhala zahřívat“.¹⁷ Práve od nespokojných členov národnej demokracie vychádzali impulzy založiť nové nadstranícke hnutie, sledujúce najčistejšie národné záujmy. Národné hnutie, utvorené na základe tejto iniciatívy v roku 1921, sa stalo semeniskom radikálov, ktorým sa demokracia čoskoro zunovala a po komplikovanom zjednocovaní procese spoločne s ďalšími dvoma nacionalistickými hnutiami, Červenobielymi a Československými fašistami, založili v marci 1926 Národnú obec fašistickú (NOF), najväčšiu československú fašistickú stranu v období prvej ČSR.¹⁸ Vo všeobecnosti však títo radikáli o fašizme veľa nevedeli. Fašizmus bol pre nich viac heslom a marketingovou značkou ako hlboko precíteným ideálom. Treťotriedni politickí aktivisti pohybujúci sa na periférii periférie naivne očakávali, že Európou sa čochvíľa prevalí vlna nacionalistickej revolúcie, ktorá zmetie socialistov, komunistov a skorumpovaných demokratov z politickej scény a nahradí ich akčný pokrokový prúd – fašizmus. Neskorší známy holešovský kníhkupec František L. Stelzig sa na stránkach prvých fašistických novín v ČSR *Hanácká republika* vyjadril, že taliansky a československý fašizmus spája napriek určitým regionálnym rozdielom jedna vec: snaha konečne sa zbaviť „různých demagogů a kejklřů“.¹⁹

Fašisti si neuvedomovali (alebo nechceli uvedomiť), že robiť veľkú politiku nemôže robiť ktokoľvek a riadiť štát je oveľa náročnejšie, než sa to zdá pri krígli piva v hostinci štvrtej cenovej kategórie. V takomto prostredí sa skutočne prvé fašistické zoskupenia v ČSR utvárali, ale na rozdiel od Talianska či Nemecka zostali ich plány na štátny prevrat vo fáze vystatovačných silných rečí. Aj keď fašizmus v žiadnej z jeho národných mutácií nemožno brať na ľahkú váhu, československá odroda fašizmu sa zásluhou neschopnosti jeho protagonistov a osobných rozporov medzi nimi nikdy podstatnejšie nepresadila. Jeho najjagavejším úspechom zostáva zisk 2,04% hlasov pre NOF a šiestich poslaneckých mandátov pre jej kandidátov v Národnom zhromaždení v májových parlamentných voľbách roku 1935.²⁰ V čase, keď vzor československých fašistov B. Mussolini držal Taliansko pevne v rukách a obnovoval *imperium Romanum* agresiou v africkom Habeši, bol tento výsle-

¹⁷ PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu. Československá politika v letech popřevratových. III. sv. Rok 1920.* Praha : Fr. Borový, 1936, s. 1780.

¹⁸ HRUBOŇ, Anton: „*Blaho vlasti – zákon najvyšší!*“ *Národná obec fašistická a Slovensko (1926 – 1938).* Ružomberok : Historia nostra, 2015, s. 46 – 57.

¹⁹ STELZIG, František: Můj názor o fašismu. In: *Hanácká republika*, roč. 1, 14. 12. 1922, č. 28, s. 1.

²⁰ PEJČOCH, Ivo: *Fašismus v českých zemích 1922 – 1945. Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě.* Praha : Academia, 2011, s. 110.

dok fraškou. Fašisti sa nemali čím pochváliť ani v slovenskej časti ČSR. Strana slovenských fascistov, založená v novembri 1922 po Mussoliniho prevrate Ľudovítom Bazovským, lučeneckým advokátom a podporovateľom národného hnutia ešte z čias monarchie, dokázala ohlásiť iba svoj vznik a vzápätí sa samovoľne rozpadla.²¹ Organizácie národnodemokratickej strany, protofašistických spolkov a Národnej obce fašistickej na Slovensku viac menej živorili.²² Okrem organizačnej roztrúsenosti, sústavných sporov v ich vnútri a absolútnej politickej nekompetentnosti si so sebou niesli nálepku „českosti“, ktorá im bola pri rozvíjaní aktivít v slovenskom prostredí na príťaž.

SLS, na rozdiel od vyššie spomenutých rýchlokvasených pseudofašistov, zareagovala na udalosti v Taliansku opatrnejšie. Strana sa, podobne ako iné národne orientované strany a hnutia v ČSR, nemohla prihlásiť k fašizmu z jednoduchého dôvodu – prijatím cudzej, neslovenskej ideológie, resp. programu by stratila budovanú dôveru svojich voličov. To však neznamenalo, že by jej vedenie s talianskym fašizmom aspoň trochu nesympatizovalo, aj keď to (do značnej miery iba z vypočítavosti) nedávalo najavo. Hoci SLS s talianskou Národnou fašistickou stranou rozdeľoval pohľad na niektoré spoločensko-politické otázky (komplikovaný vzťah fašistov ku katolíckej cirkvi, talianska podpora revízie versailského systému), ľudáci k talianskym fašistom vonkoncom neprechovali negatívne postoje a na stránkach denníka *Slovák* sa o nich dokonca opakovane vyjadrovali s obdivom.

V januári 1923 dali stranické orgány počas rokovaní správneho výboru a Klubu poslancov a senátorov v Národnom zhromaždení právny základ vzniku Rodobrany, novej organizačnej zložky SLS. Rodobrana, ktorej ustanovenie dňa 31. januára 1923 podpísal predseda strany Andrej Hlinka, nebola len obyčajným usporiadateľským zborom, ktorý mal podľa oficiálneho štatútu chrániť ľudácke akcie pred provokatérmi a útočníkmi z radov politických rivalov SLS. Napriek niekoľkým konfliktom z rokov 1921 a 1922 neboli rečníci, ani funkcionári strany počas ľudáckych manifestácií tak ohrození, ako to SLS na stránkach *Slováka* s obľubou prehánala. Na prelome rokov 1922/1923 sa bezpečnostná situácia na Slovensku nijako nevymykala zo štandardu. Občasné konflikty medzi priaznivcami znepriatelených politických táborov neboli výnimkou, rozsahom však mali od pouličných krvavých zrážok v Taliansku či Nemecku veľmi ďaleko.

Vedenie SLS okrem latentného inklinovania k fašizmu ako novej forme

²¹ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Policajné riaditeľstvo (PR) Bratislava, škatuľa (šk.) 236, 213 – 381 – 7. Policajný elaborát *Fašizmus na Slovensku do konca roku 1923*.

²² Bližšie pozri HRUBOŇ, „*Blaho vlasti – zákon najvyšší!*“..., s. 42 a n. K pôsobeniu národnej demokracie na Slovensku bližšie v materiáloch: SNA Bratislava, f. PR Bratislava, šk. 224.

politicky úspešného nacionalizmu pravdepodobne dospelo k presvedčeniu, že súkromná úderka môže byť efektívnym odstrašujúcim nástrojom v zápase o ovládnutie verejného priestranstva a signálom demonštrovania politického vplyvu. Druhým, a nie zanedbateľným dôvodom vzniku Rodobrany v januári 1923, boli konkurenčné dôvody. *Národné noviny* vo svojom vydaní zo 7. decembra 1922 informovali o vzniku Jednoty slovenských junákov (JSJ), novej brannej organizácie Slovenskej národnej strany (SNS). Hneď na druhý deň sa v Turčianskom Sv. Martine uskutočnilo jej valné zhromaždenie. JSJ sa, podobne ako české protofašistické spolky, prehlásila za nadstranícku organizáciu otvorenú pre všetkých Slovákov okrem komunistov. V priebehu decembra 1922 bola utvorená organizačná štruktúra JSJ. V začiatkoch hnutia zabezpečoval mediálne pokrytie junáckych aktivít Ľ. Bazovský na stránkach svojej *Slovenskej národnej jednoty*.²³ Vznik JSJ, prezývanej tiež Junobrana, v radoch SLS bezpochyby urýchlil rozhodnutie založiť podobnú organizáciu v rámci ľudáckych štruktúr. Začiatkom 20. rokov ľudáci na volebnej mape Slovenska ešte vonkoncom nedominovali tak ako od parlamentných volieb roku 1925, a obávali sa, že ich z budovaných pozícií môžu vytlačiť národnári, pod kuratelou ktorých sa JSJ utvárala. Okrem toho začali do JSJ vstupovať aj mladí ľudáci. Keď túto informáciu dostalo ústredie strany v Bratislave, okamžite podniklo kroky, aby ich perspektívni voliči náhodou ľahkovážne neprešli do druhého nacionalistického tábora na Slovensku, k SNS.²⁴

Slovenskej ľudovej strane začalo hrať všetko do karát. V polovici roku 1923 činnosť junákov ochabla a pred ľudákmi sa týčilo široké pole možností, ako z tohto uvoľneného priestoru utvoriť svoje mocenské teritórium. SLS to dokonale využila a pustila sa do organizačnej výstavby Rodobrany ako fašistickej alternatívy voči JSJ, vystihujúc aktuálnu náladu obyvateľstva, pre ktoré slovo *fašista/fašizmus* pôsobilo romanticky a lákavo.²⁵

Kľúčovú úlohu pri vzostupe Rodobrany a integrovaní A. Macha do nej zohral Vojtech Tuka, bývalý profesor práva na Kráľovskej univerzite sv. Alžbety v Bratislave, ktorý sa po roku 1918 pre svoju prouhorsku minulosť ocitol mimo akademickej pôdy.²⁶ V. Tuka, angažujúci sa v konzervatívno-na-

²³ SNA Bratislava, f. PR Bratislava, šk. 236, 213 – 381 – 7. Policajný elaborát *Fašizmus na Slovensku do konca roku 1923*.

²⁴ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč V. Tuku.

²⁵ ROGULOVÁ, Jaroslava: *Slovenská národná strana 1918 – 1938*. Bratislava : Kalligram, 2013, s. 238.

²⁶ Základné míľniky Tukovej kariéry pozri v jeho autoživotopise: SNA Bratislava, f. Andrej Hlinka, šk. 20, inventárne (inv.) č. 930. Žiadosť V. Tuku o prijatie do štátnej služby z 8. 12. 1938.

cionalistických politických kruhoch už v období rakúsko-uhorskej monarchie, bol v SLS jedným z mála intelektuálov.²⁷ Ako vzdelaný človek a právny expert vzbudzoval napriek nie práve írečitej slovenčine rešpekt i u samotného A. Hlinku, ktorý mu bezhranične dôveroval a o jeho dobrých politických úmysloch nikdy nezapochyboval. A. Hlinka na základe Tukových návrhov autonómie, publikovaných 5. a 6. februára 1921 v *Slováku*,²⁸ V. Tuku požiadal, aby pre SLS vypracoval čo najširší a najpodrobnejší koncept zákona o autonómii Slovenska.²⁹ Zrejme len táto veľkorysá žiadosť predsedu SLS zabránila tomu, aby sa V. Tuka odhalil ako zástupca maďarských kresťanských socialistov a predĺžená ruka maďarskej vlády, pre ktorú prinajmenšom od roku 1920 písal spravodajské hlásenia o situácii na Slovensku.³⁰

Maďarská vláda V. Tuku ešte v júli 1921 ubezpečovala, že jeho štátne uhorské (maďarské) občianstvo a zamestnanie zostávajú v platnosti a až do času, kým sa nevráti späť do Maďarska, má oficiálne vypísanú dovolenku.³¹ V. Tuka prepojenie s maďarskými vládnyimi kruhmi neuzavrel ani po tom, čo ho A. Hlinka prizval k spolupráci. Ba čo viac, o svojich nových úspechoch na Slovensku okamžite reportoval do Budapešti, pričom vyjadril vieru, že sa mu SLS podarí získať pre spoluprácu s maďarskými a nemeckými opozičnými stranami a vytvoriť tak silný autonomistický blok orientovaný na Maďarsko.³² V liste z 19. februára 1921 adresovanom A. Hlinkovi po jeho prijatí do služieb SLS sa pritom nadšene zaprisahával, že pre slovenskú národnú vec vypne všetky svoje sily, právne vedomosti a zručnosti a do autonomis-

²⁷ Bližšie HERTEL, Maroš: Činnosť profesora Vojtecha Tuku pred jeho vstupom do Slovenskej ľudovej strany roku 1922. In: *Historický časopis*, roč. 50, 2002, č. 2, s. 257 – 279. Tido J. Gašpar, ktorý sa s ľudákmi zbížil až začiatkom 30. rokov, o slabom intelektuálnom zázemí v SLS napísal: „... Keď som sa zavše poďíval na Hlinkových spolupracovníkov, musel som medzi nimi hľadať nadpriemerného človeka. Videl som zväčša samých malomeštiakov...“. GAŠPAR, Tido J.: *Pamäti II*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2004, s. 90.

²⁸ Okrem *Slováka* pozri napr. MĚCHÝŘ, Jan: *Slovensko v Československu. Slovensko-české vzťahy 1918 – 1991. Dokumenty, názory, komentáre*. Praha : Práce, 1991, s. 10 a n.

²⁹ HERTEL, Maroš: Tuka verzus Hlinka. In: LETZ, Róbert, MULÍK, Peter a kol.: *Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2009, s. 226.

³⁰ HERTEL, Tuka verzus Hlinka..., s. 225. V. Tuka si údajne pri prvom sčítaní ľudu v Československu uviedol ako materinskú reč maďarčinu a ako cudzie reči, ktorými hovorí, nemčinu a francúzštinu, nie však slovenčinu. [DÉRER, Ivan:] *Tukova vlastizrada v osvetlení jeho vlastného priznania*. Bratislava : S. n., 1937, s. 4.

³¹ MICHELA, Miroslav: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918 – 1921*. Bratislava : Kalligram, 2009, s. 197, 226.

³² KRAMER, Juraj: *Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918 – 1929*. Bratislava : SAV, 1962, s. 169 – 170.

tického zápasu v podmienkach ČSR vloží „úplnú oddanosť a lásku“. ³³ Zaštitený Hlinkovou dôverou sa V. Tuka v roku 1922 stal tajomníkom správneho výboru SLS, hlavným redaktorom stranických novín *Slovák* a na zjazde SLS v Banskej Bystrici 20. augusta 1923 i podpredsedom strany, ³⁴ čo z neho učinilo jednu z najvplyvnejších osôb v ľudáckom hnutí.

Fašizmus, fašizačné tendencie v SLS, Rodobrana a osoba V. Tuku sú navzájom poprepletané fenomény, medzi ktorými existoval súvis a ktoré priamo ovplyvnili a súčasne aj rámcovali životné osudy A. Macha v 20. rokoch. Zatiaľ však zostaňme pri V. Tukovi a jeho víziách nového spoločenského poriadku, ktoré mali zásadný vplyv na formovanie Machovho politického zmýšľania.

V. Tuka intelektuálne prevyšoval väčšinu ľudáckych funkcionárov a aktivistov. Slovenskej ľudovej strane v počiatkoch chýbali vzdelaní ľudia, schopní dávať jednoduchým myšlienkam a heslám adekvátnu formu a povýšiť *vox populi* na politickú požiadavku, ktorou sa budú musieť zaoberať na najvyšších fórach parlamentu či vlády. A. Hlinka od V. Tuku očakával, že sa práve on zhostí tejto roly a stane sa odborným tribúnom SLS. V. Tuka sa v pozícii mozgového trustu ľudáckeho hnutia našiel. Krátko po svojom nástupe do redakcie *Slováka* dal podnet zreorganizovať systém práce v novinách i v celej strane. SLS na neho urobila dojem dezorganizovaného amatérskeho hnutia bez jasnej koncepcie. A. Hlinkovi navrhol presunúť aparát strany do Bratislavy. ³⁵ Voľná ruka a široký priestor, ktoré dostal k dispozícii, mu umožňovali nielen pracovať na návrhoch zákonov a konceptoch autonómie Slovenska, ale aj ťahať motúzikmi pri formovaní ideológie SLS a jej postojov k vnútropolitickým a zahraničnopolitickým otázkam.

Začiatkom 20. rokov mala SLS ujasnené základné ideové piliere (kresťanský, národný a sociálny). Jej ideológia však nebola rozvinutá a systematizovaná v žiadnom teoretickom spise, ³⁶ čo V. Tukovi otváralo manévrovacie pole usmerňovať ju a prostredníctvom denníka *Slovák*, ktorý od marca 1922 ako šéfredaktor viedol, ³⁷ utvárať profil strany smerom navonok k čitateľom,

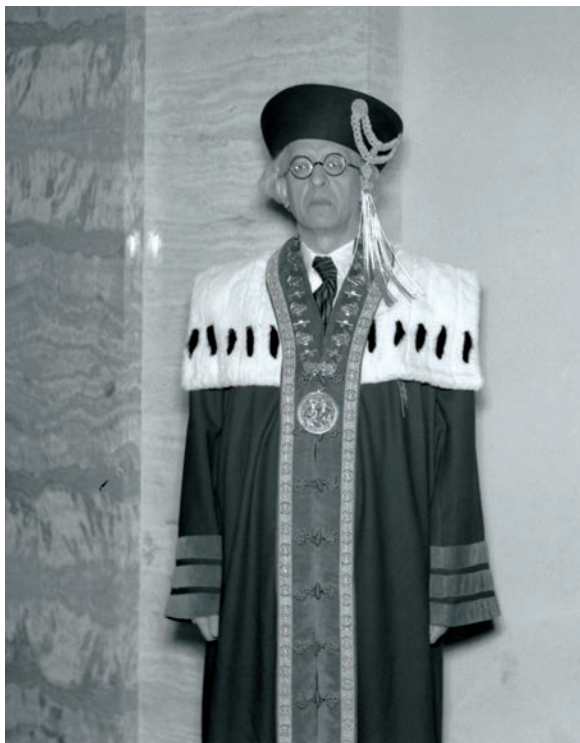
³³ SNA Bratislava, f. Andrej Hlinka, šk. 44, inv. č. 111. List V. Tuku A. Hlinkovi z 19. 2. 1921.

³⁴ LETZ, Róbert: Príloha. Poslanci a senátori HSLS a klubové predsedníctva. In: LETZ, Róbert, MULÍK, Peter, BARTLOVÁ, Alena (eds.): *Slovenská ľudová strana 1905 – 1945*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 369.

³⁵ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč V. Tuku.

³⁶ Prvý pokus o ucelené vysvetlenie základov ideológie ľudovej strany publikoval Jozef Tiso až v roku 1930 v rámci edície *Cyklus prednášiek „O ideológii československých politických strán“*, vydávanej Kultúrnym odborom Ústredného zväzu československého študentstva. Pozri TISO, Jozef: *Ideologia slovenskej ľudovej strany*. Praha : Tiskový odbor ÚSČS, 1930, 16 s.

³⁷ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický pro-

Vojtech Tuka mal na formovanie osobnosti a politického presvedčenia A. Macha zásadný vplyv. Vďaka svojej akademickej erudovanosti si získal všeobecný rešpekt mladej ľudáckej generácie.

podporovateľom a širokej verejnosti. *Slovák* bol pre V. Tuku kariérou výzvou a šancou na nový začiatok. V. Tuka mohol cez jeho stránky sprostredkované vplývať na auditórium, ktoré po vzniku ČSR stratil a zároveň sa v prenesenom zmysle novému režimu revanšovať za postoj voči jeho osobe po prevrate. Nezaujem Univerzity Komenského, založenej roku 1919, o služby rešpektovaného profesora medzinárodného práva z dôvodov, že nepreukázal žiadnu vedeckú ani verejnú aktivitu v slovenskom jazyku, V. Tuku urážal. Svoju osobnú traumu prenášal do odmeraného vzťahu k československému štátu, ktorý sa od jeho nástupu do funkcie šéfredaktora *Slováka* začal čoraz vehementnej-

šie prejavovať na stranách tohto tlačového orgánu SLS. Voči Československu v podobe, ukotvenej februárovou ústavou z roku 1920, mal V. Tuka vedecké i emocionálne výhrady. Etnicky rozmanitá a nefederalizovaná ČSR, právne popierajúca existenciu samostatného slovenského národa, sa mu javila ako reinkarnácia neživotaschopnej rakúsko-uhorskej monarchie, ktorá strosko-

.....
tokol, Obhajovacia reč V. Tuku. V. Tuka bol pri výbere šéfredaktora až treťou voľbou v poradí. Eugen Filkorn, poverený vedením tlačových podnikov SLS, predtým ponúkol vedenie *Slováka* Jozefovi Tisovi a Jozefovi Budayovi, obaja však zhodne odmietli. JOŠTIK, Jozef, JANKOVIČ, Ladislav: *Dva životy, jeden osud*. Bratislava : Dom zahraničných Slovákov, 1996, s. 61. V. Tukovi boli z Ružomberka pridelení redaktori Karol Sidor a Vojtech Straka, z Bratislavy redakciu posilnili Jozef Nižnánsky a Augustín Način. Za zodpovedného redaktora bol vymenovaný Michal Buzalka, po ňom Jur Koza-Matejov. KATUNINEC, Milan: *Slovák – ústredný tlačový orgán ľudovej strany*. In: MAREK, Pavel (ed.): *Tisk a politické strany*. Olomouc : Katedra politologie a evropských študií FF UP v Olomouci, 2001, s. 165.

tala práve na nástojčivo netolerantnom prístupe k nemaďarským národom žijúcim v jej priestore. V. Tuka sa nazdával, že podobne aj v rámci ČSR sa budú princípom snehovej gule kopiť národnostné problémy a v ich dôsledku sa spoločný štát napokon nevyhnutne rozpadne.

Okrem vedeckých postulátov o dlhodobej neudržateľnosti ČSR ho od projektu československého štátu odklášala duchovná nespriaznenosť s českou kultúrou a mentalitou. V. Tuka a spolu s ním pomerná časť slovenskej spoločnosti pociťovali bezprostredne po roku 1918 omnoho väčšiu náklonnosť k maďarskej než českej kultúre, čo bol dôsledok stáročného súžitia v Uhorskom kráľovstve. Slovenskú a maďarskú spoločnosť, samozrejme, niektoré trecie body rozdeľovali (najmä jazyková bariéra a násilná maďarizácia), no celkovo ich toho viac spájalo. V. Tuka bol hlboko veriacim katolíkom a k myšlienkam sekularizmu, husitizmu, socializmu a liberalizmu, vanúcim podľa SLS z českých krajín, zastával priam nepriateľské stanovisko. Modernistické idey podporovala i tzv. hradná politika (okruh prezidenta Tomáša G. Masaryka a ministra zahraničných vecí Edvarda Beneša), a tak možno jednoducho pochopiť, prečo si V. Tuka medzi spomenutými ideovými prúdmi, Čechmi a Československom vytvoril znamienko rovnosti. Z tohto stereotypu neskôr vyvierali zovšeobecňujúce závery o českom národe a českej politike, ku ktorým V. Tuka dospel a v zmysle ktorých riadil svoje aktivity na straníckom poli a vo sfére zahraničnej politiky. V neposlednom rade malo na Tukovo protičeské cítenie silný vplyv jeho vylúčenie z univerzitného prostredia, čo v rozhovore so zástupcom nemeckého konzulátu v Bratislave aj sám priznal.³⁸

Z hľadiska formovania svetonázoru A. Macha, s ktorým sa V. Tuka v čase nástupu do funkcií podpredsedu SLS a šéfredaktora *Slováka* ešte osobne nepoznal, boli dôležité dva Tukove závery: Slovensko potrebuje alternatívne štátoprávne usporiadanie (prinajmenšom autonómny, v ideálnom prípade federatívny alebo konfederatívny status) a túto zmenu možno dosiahnuť jedine nátlakovou cestou pomocou revolučného nacionalistického hnutia – sfašizovanej Rodobransy.

Na prelome rokov 1922/1923, krátko pred vznikom Rodobransy, sa na stránkach *Slováka* pod Tukovým vedením začali objavovať články vychvaľujúce fašizmus. Po úspechu Mussoliniho prevratu museli ľudáci zaujať k tomuto modernistickému nacionalizmu, prenikajúcemu aj do Československa, nejaké stanovisko. „*Naše stanovisko k fašistom slovenským je jasné: Sme s nimi, ak sú z národa a s národom a pre národ slovenský,*“ písalo sa

³⁸ MANFRED, Alexander: Proces s Vojtechom Tukom zo spravodajstva nemeckého konzulátu v Bratislave. 2. časť. In: *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 6, s. 720.

v článku *Slovenskí fašisti a politické strany v Slovák* z 31. decembra 1922.³⁹ Poškúňovanie za fašizmom neopadalo ani v nasledujúcich vydaniach *Slováka*. „Ak sa volá fašizmom tá snaha, ktorá chce v Slovákovi podprieť národnú chrbtovú kosť, nech je nám vítaná! ... Hnutie za vypestovanie silných charakterov slovenských povedú odvážni a starší, ktorí však budú silne podporovaní mladými a odhodlanejšími,“ prorokoval článok publikovaný 3. januára 1923.⁴⁰ O dva dni nato *Slovák* vydal na titulnej strane najnadchnutejší zo série článkov o fašizme: „V každom národe sa oživovali prvky, chcjúce obroditiť národ. A zo všeobecnej svetovej túhy po lepšom človekovi zrodila sa túha v každom národe: po lepšom a cennejšom národnom človekovi. A tejto túhe dalo sa meno: fašizmus. Toto slovo a obsah jeho došiel konečne i k nám pod Tatry a ožýva sa od dumného Dunaja až po Košice... Víťazná myšlienka slovenského fašizmu razí si cestu od bratskej Bratislavy po krásne Košice a zachvacuje mládež i stárež do práce za lepšie postavenie slovenského národa do radov slobodných národov celého sveta“.⁴¹ Aj keď nešlo o oficiálne stanovisko vedenia SLS, ktoré udalosti v Taliansku nekomentovalo a ani sa nepokúšalo nadviazať spoluprácu so vznikajúcimi fašistickými spolkami v Československu, novinové komentáre v podstate v hrubých rysoch vyjadrovali postoj strany k fašizmu.

Na rozdiel od konzervatívneho predsedníctva strany, držiaceho si od politických novôt taktický odstup, V. Tuku fašizmus nadchol ako progresívna nacionalistická sila, využiteľná pri expanzii SLS. Ako sám priznal, práve triumf talianskeho fašistického hnutia v októbri 1922 ho priamo inšpiroval založiť Rodobranu.⁴² V. Tuka sa netajil, že ideu „budúceho revolučného vojska“ odkopíroval od Junobrany⁴³ s cieľom implantovať ju do radikálneho spektra SLS, ktorá sa z pohľadu rozvoja politického a volebného potenciálu zdala byť perspektívnejšou stranou než viac menej okrajová SNS.

V. Tuka pôvodne poveril organizáciou Rodobrany mladého študenta práva Vojtecha Hudeca. V. Hudec pochádzal rovnako ako on z Piargu (dnes Štiav-

³⁹ Slovenskí fašisti a politické strany. In: *Slovák*, roč. 4, 31. 12. 1922, č. 297, s. 4.

⁴⁰ Fašizmus žije vraj len u študentstva. In: *Slovák*, roč. 5, 3. 1. 1923, č. 1, s. 3.

⁴¹ Fašizmus. In: *Slovák*, roč. 5, 5. 1. 1925, č. 3, s. 1.

⁴² NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč V. Tuku.

⁴³ Archiv Kanceláre prezidenta republiky (A KPR) Praha, f. Kancelář prezidenta republiky – tajné (KPR – T) 1921 – 1944 (1953), signatura (sign.) T 562/22. Materiál *Ludová strana na Slovensku 1922 – 1938*; tiež Správa V. Tuku o jeho činnosti v rokoch 1919 – 1927 E. Benešovi z 22. 4. 1935.

nické Bane) a je pravdepodobné, že sa s V. Tukom bližšie poznal.⁴⁴ V. Tuka nebol typom človeka, ktorý by zodpovedné úlohy zveroval nepreverenej osobe. Vzhľadom na sektársky charakter rodobraneckého hnutia, sledujúceho Tukove vedľajšie politické úmysly, o ktorých V. Hudec, ani rodobranci nemuseli ani tušiť, sa nemožno čudovať, prečo V. Tuka vyžadoval od hlavného organizátora Rodobrany absolútnu spoľahlivosť.⁴⁵

Už v lete 1923 činnosť organizácie išla nad rámec pôvodného zámeru ochraňovať ľudácke mítingy. Rodobranci si robili ambície sledovať činnosť iných politických strán, ich agitátorov, agitačných sietí a znemožňovať im ju všetkými dostupnými spôsobmi. V rodobraneckej rétorike sa zároveň začali zosilňovať radikálne protičeské resentimenty. Otvorene sa hovorilo o potrebe po dosiahnutí autonómie „ochraňovať slovenskú vlasť proti Čechom“, čo celkom prirodzene púťalo záujem orgánov ministerstva vnútra. Množili sa tiež potýčky s priaznivcami konkurenčných strán, pri ktorých dochádzalo ku krvavým bitkárskym konfrontáciám s použitím valašiek, drevených palíc, obuškov, drôtených povrazov a železných predmetov.⁴⁶

Prvotný pokus o mobilizáciu mladých ľudákov v polovojskej organizácii sa však skončil nezdarom. Rodobrana, ktorá s podporou intenzívnej kampane v ľudáckej tlači získala za pár mesiacov členskú základňu v sile asi tri až päť tisíc mužov,⁴⁷ bola výnosom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska z 30. augusta 1923 postavená mimo zákon.

Ani to však rodobrancov neodradilo od združovania sa.⁴⁸ Stačilo chameleónsky zmeniť taktiku a ťažisko činnosti presunúť do „záložných“ katolíckych spolkov – predovšetkým telovýchovnej jednoty Orol, v ktorej mali ľudáci silný vplyv.⁴⁹ Predsedníctvo SLS sa pokúšalo úradný zákaz Rodobrany obísť prijatím novej *Úpravy pre poriadateľov na shromaždeniach*,

.....
⁴⁴ Stojí za zmienku, že Hudecov otec bol v Piargu žandárskym strážmajstrom a pôvodne sa volal Hunyadi. Hudecov brat bol zapletený do maďarskej špionážnej siete pôsobiacej v Košiciach a V. Hudec sa dobre po slovensky naučil až po vzniku Československa. KRAMER, *Slovenské autonomistické hnutie...*, s. 315; tiež SNA Bratislava, f. PR Bratislava, šk. 226. Materiál *Slovenská Rodobrana. Jej vznik a vývoj do ledna 1929*.

⁴⁵ STRNISKO, Igor: Slovenská rodobrana v druhej fáze pôsobenia (september 1923 – december 1925). In: *Kultúrne dejiny*, roč. 7, 2016, Supplementum, s. 106.

⁴⁶ ČAPLOVIČ, Miloslav: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko)*. Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 2001, s. 87 – 88.

⁴⁷ NA Praha, f. PMV, 225 – 1445 – 6. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol. – Stenografický protokol, Obhajovacia reč V. Tuku.

⁴⁸ ŠA Banská Bystrica, pracovisko Archív Banská Bystrica, f. Okresný úrad (OÚ) Brezno, šk. 22, č. 681/26. Správa o činnosti HSLS a rodobrancov.

⁴⁹ STRNISKO, Slovenská rodobrana v druhej fáze pôsobenia..., s. 103 – 105.

poradách a slávnostiach, podpísanej A. Hlinkom 31. januára 1924. Úprava ustanovovala miestnym organizáciám SLS zriaďovať usporiadateľské zbory na zabezpečenie ochrany ľudových zhromaždení, pričom formálne nemala medzi novými zbormi a Rodobranou existovať žiadna kontinuita. Policajné orgány zaznamenali určité snahy oživiť rodobranecké hnutie vychádzajúce z okruhu mladých aktivistov V. Hudeca, Karola Sidora a Augustína Načina. V rokoch 1924 – 1925 však tajná mobilizácia rodobrancov žiaden prenikavý úspech nezaznamenala.⁵⁰

Rodobrana ako stranícka milícia a avantgarda slovenského revolučného nacionalizmu úradným zákazom citelne utrpela. V septembri 1923 policajné úrady usporiadali razie v domoch známych rodobraneckých organizátorov, zhabali im čierne košeľe a odznaky a obvinili z trestnej činnosti. Hlavné pojednávanie s V. Hudecom sa ťahalo až do februára 1926. Hoci sa skončilo oslobodzujúcim rozsudkom,⁵¹ vlečúce sa trestné konanie a policajný drobnohľad nad lokálnymi vodcami Rodobranu znemožňovalo súvislejšie rozvinutie jej aktivít v poloilegalite.

Zásadný impulz pre opätovnú aktivizáciu hnutia predstavovali parlamentné voľby v novembri 1925. Ľudová strana, kandidujúca po prvýkrát s prívlastkom Hlinkova (HSLS), voľby na Slovensku s prehľadom ovládla. Po získaní 34,31% hlasov v slovenských volebných krajoch sa ľudáci nazdávali, že sa stanú žiadaným koalíčným artiklom. Denník *Slovák* dva dni po voľbách s nadšením hlásil: „Z nedelňajších volieb Hlinkova slovenská ľudová strana vychádza s najväčšími úspechmi, mohli by sme povedať, že nad všetko očakávanie... Nepriateľom našim patrí už len minulosť – pred nami je však celá krásna budúcnosť... Víťazmi ste vy, národ slovenský, každý jednotlivec, ktorý hlasoval s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou“.⁵² Aj keď sa tesanie epitafov na náhrobných kameňoch „argalášov“,⁵³ ako ľudáci pejoratívne prezývali príslušníkov najsilnejšej agrárnej strany, ukázalo byť veľmi predčasné, vlna nadšenia z výsledkov volieb strane vliala novú nádej. Vedenie HSLS očakávalo, že pozvánka do vlády príde sama od seba a účasť vo vláde urýchli uzákonenie autonómie pre Slovensko.

Zdvihnuté sebavedomie podnietilo mladých ľudáckych aktivistov, aby postavili rodobranecké hnutie znovu na nohy a vybudovali z neho masovú organizáciu. Rodobranci sa aktivizovali už v kampani HSLS pred parlamentnými voľbami a bezprostredne po nich sa vrátili do ulíc už aj s novou posilou vo

⁵⁰ ČAPLOVIČ, *Branné organizácie...*, s. 91.

⁵¹ STRNISO, *Slovenská rodobrana v druhej fáze pôsobenia...*, s. 105 – 114.

⁵² Slováci žijú a budú žiť. In: *Slovák*, roč. 7, 17. 11. 1925, č. 260, s. 1.

⁵³ Náhrobný nápis argalášom. In: *Slovák*, roč. 7, 19. 11. 1925, č. 262, s. 1.